

1184

C. IULI CAESARIS
COMMENTARI
DE
BELLO CIVILI.

IN USUM SCHOLARUM
RECOGNOVIT
BERNARDUS DINTER.

LIPSIÆ BIBLIOTHEK
IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI
MDCCCLXXIII.

LIPSIAE. TYPIS B. G. TEUBNERI.

C. IULII CAESARIS
DE BELLO CIVILI
COMMENTARIUS PRIMUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. DCCV.] I. Res in Italia, Africa, Gallia gestae.

De litteris Caesaris non refertur ad senatum, qui aperte favet Pompeio. Senatus consulta in Caesarem fiunt. Provinciae Pompeianis decernuntur, tota Italia delectus habentur, c. I—VI. Caesar frustra pacem servare conatus auctis suis copiis omni ora maritima Italiae — maxime Corfinio oppido — a Ravenna ad Brundisium potitur, unde Pompeius obsesus ab eo Dyrrachium traicit, c. VII—XXVIII. Ex Pompeianis M. Cotta a Valerio legato Caesaris eicitur ex Sardinia. item M. Cato ab C. Curione ex Sicilia, P. Attius Varus in Africa resistit L. Aelio Tuberoni [Q. Tulli Ciceronis legato], c. XXX. XXXI. Caesar postquam Romae in senatu de pace egit frustra-que legatos ad Pompeium mittendos censuit, in Galliam ulteriorem proficiscitur. Ubi cum Massilia ei portas clausisset, eam oppugnat, c. XXXII—XXXVI.

II. Bellum in Hispania cum Afranio et Petreio gestum.

Caesar C. Trebonio et D. Bruto ad Massiliam relictis C. Fabio legato praemisso ipse in Hispaniam contendit, quam L. Afranius et M. Petreius legati Pompei obtinebant, c. XXXVII. XXXVIII. Cum his pluribus proeliis certat, maxime ad Ilerdam, c. XXXVIII—LII. Rebus prospere gestis Pompeianorum animi confirmantur; Caesar strenue resistit, c. LIII—LV. — Interea proelio navali Massilienses a D. Bruto vincuntur, c. LVI—LVIII. — Fortuna subito mutata Caesar, postquam aliquot Hispaniae populi ab Afranio desciverunt, cum hoc et Petreio prospere pugnat, c. LVIII—LXX. Dum Caesar sine proelio victoriam se reportaturum sperat et ab adversariis de ducum vita

atque de pace cum eo agitur, Petreius partem Caesarianorum perfide trucidat, Caesar Pompeianos salvos dimittit, c. LXXI—LXXVII. Afraniani omnis generis inopia pressi castra relinquunt; in itinere impediuntur ab Caesare et ad deditionem coguntur, c. LXXVIII—LXXXV. Caesar partem exercitus hostium statim, reliquos postea dimittit, c. LXXXVI. LXXXVII.

1 ✕ I. Litteris a Gaio Caesare consulibus redditis, aegre ab his impetratum est summa tribunorum plebis contentione, ut in senatu recitarentur; ut vero ex litteris ad senatum referretur, impetrari non potuit. Referunt consules de republica [in civitate]. L. Lentulus consul senatui reique publicae se non defuturum pollicetur, si audacter ac fortiter sententias dicere velint; sin Caesarem respiciant atque eius gratiam sequantur, ut superioribus fecerint temporibus, se sibi consilium capturum neque senatus auctoritati obtemperaturum; habere se quoque ad Caesaris gratiam atque amicitiam receptum. In eandem sententiam loquitur Scipio: Pompeio esse in animo reipublicae non deesse, si senatus sequatur; si cunctetur atque agat lenius, nequiquam eius auxilium, si postea velit, senatum imploraturum. ✕

1 ★ II. Haec Scipionis oratio, quod senatus in urbe habebatur Pompeiusque aderat, ex ipsius ore Pompei mitti videbatur. Dixerat aliquis leniorem sententiam, ut primo M. Marcellus, ingressus in eam orationem, non oportere ante de ea re ad senatum referri, quam delectus tota Italia habiti et exercitus conscripti essent, quo praesidio tuto et libere senatus, quae vellet, decernere auderet; ut M. Calidius, qui censebat, ut Pompeius in suas provincias proficisceretur, ne qua esset armorum causa: timere Caesarem ereptis ab eo duabus legionibus, ne ad eius periculum reservare et retinere eas ad urbem Pompeius videretur. ✕ ut M. Rufus, qui sententiam Calidii paucis fere mutatis rebus sequebatur. Hi omnes convicio L. Lentuli consulis correpti exagitabantur. Lentulus sententiam Calidii pronuntiaturum se omnino negavit, Marcellus perterritus conviciis a sua sententia discessit. Sic vocibus consulis, terrore praesentis exercitus, minis amicorum Pom-

pei plerique compulsi inviti et coacti Scipionis sententiam secuntur: uti ante certam diem Caesar exercitum dimittat; si non faciat, eum adversus rempublicam facturum videri. Intercedit M. Antonius, Q. Cassius, tribuni plebis. Refertur confestim de intercessione tribunorum. Dicuntur sententiae graves; ut quisque acerbissime crudelissimeque dixit, ita [quam] maxime ab inimicis Caesaris conlaudatur.

III. Misso ad vesperum senatu, omnes, qui sunt eius ordinis, a Pompeio evocantur. Laudat Pompeius atque in posterum confirmat, segniores castigat atque incitat. Multi undique ex veteribus Pompei exercitibus spe praeiorum atque ordinum evocantur, multi ex duabus legionibus, quae sunt traditae a Caesare, accersuntur. Complectitur urbs et [ius] comitium tribunis, centurionibus, evocatis. Omnes amici consulum, necessarii Pompei atque eorum, qui veteres inimicitias cum Caesare gerebant, in senatum coguntur; quorum vocibus et concursu terrenis infirmioribus, dubii confirmantur, plerisque vero libere decernendi potestas eripitur. Pollicetur L. Piso censor, sese iturum ad Caesarem, item L. Roscius praetor, qui de his rebus eum doceant; sex dies ad eam rem faciendam spatii postulant. Dicuntur etiam ab nonnullis sententiae, ut legati ad Caesarem mittantur, qui voluntatem senatus ei proponant. +

III. Omnibus his resistitur omnibusque oratio consulis, Scipionis, Catonis opponitur. Catonem veteres inimicitiae Caesaris incitant et dolor repulsae. Lentulus aeris alieni magnitudine et spe exercitus ac provinciarum et regum appellandorum largitionibus movetur, seque alterum fore Sullam inter suos gloriatur, ad quem summa imperii redeat. Scipionem eadem spes provinciae atque exercituum impellit, quos se pro necessitudine partituros cum Pompeio arbitrabatur, simul iudiciorum metus, adulatio atque ostentatio sui et potentium, qui in republica iudiciisque tum plurimum pollebant. Ipse Pompeius, ab inimicis Caesaris incitatus et quod neminem dignitate secum exaequari volebat, totum se ab eius ami-

citia averterat et cum communibus inimicis in gratiam redierat, quorum ipse maximam partem illo adfinitatis
 5 tempore iniunxerat Caesari; simul infamia duarum legionum permotus, quas ab itinere Asiae Syriaeque ad suam potentiam dominatumque converterat, rem ad arma deduci studebat. †

1 V. His de causis aguntur omnia raptim atque turbate. Nec docendi Caesaris propinquis eius spatium datur, nec tribunis plebis sui periculi deprecandi neque etiam extremi iuris intercessione retinendi [, quod L. Sulla
 2 reliquerat,] facultas tribuitur, sed de sua salute septimo die cogitare coguntur, quod illi turbulentissimi superioribus temporibus tribuni plebis *post* octo denique menses
 3 variarum actionum respicere ac timere consueverant. Decurritur ad illud extremum atque ultimum senatus consultum, quo nisi paene in ipso urbis incendio atque in desperatione omnium salutis [latorum audacia] numquam ante descensum est: dent operam consules, praetores, tribuni plebis, quique *pro* *co*ss. *sint* ad urbem, ne quid respublica
 4 detrimenti capiat. Haec Scto perscribuntur a. d. VII. Id. Ian. Itaque v primis diebus, quibus haberi senatus potuit, qua ex die consulatum iniit Lentulus, biduo excepto comitali et de imperio Caesaris et de amplissimis viris, tribunis plebis, gravissime acerbissimeque decernitur.
 5 Profugiunt statim ex urbe tribuni plebis seseque ad Caesarem conferunt. Is eo tempore erat Ravennae expectabatque suis lenissimis postulatis responsa, si qua hominum acquitate res ad otium deduci posset.

1 † VI. Proximis diebus habetur extra urbem senatus. Pompeius eadem illa, quae per Scipionem ostenderat, agit; senatus virtutem constantiamque conlaudat; copias
 2 suas exponit: legiones habere sese paratas x; praeterea cognitum compertumque sibi, alieno esse animo in Caesarem milites neque iis posse persuaderi, uti eum defendant aut sequantur saltem. ✕ De reliquis rebus ad senatum refertur: tota Italia delectus habeatur; Faustus Sulla propere in Mauritaniam mittatur; pecunia uti ex aerario
 4 Pompeio detur. Refertur etiam de rege Iuba, ut socius

sit atque amicus; Marcellus vero passurum in praesentia negat. X De Fausto impedit Philippus tribunus plebis. De 5 reliquis rebus senatusconsulta perscribuntur. Provinciae privatis decernuntur, duae consulares, reliquae praetoriae. Scipioni obvenit Syria, L. Domitio Gallia. Philippus et Cotta privato consilio praetereuntur, neque eorum sortes deiciuntur. In reliquas provincias praetores mittuntur. X Ne- 6 que expectant, quod superioribus annis acciderat, ut de eorum imperio ad populum feratur, paludatique votis nuncupatis exeunt. Consules, quod ante id tempus accidit 7 nunquam, *clam* ex urbe proficiscuntur, lictoresque habent in urbe et Capitolio privati contra omnia vetustatis exempla. Tota Italia delectus habentur, arma imperantur, 8 pecuniae a municipiis exiguntur, e fanis tolluntur, omnia divina humanaque iura permiscuntur.

VII. Quibus rebus cognitis Caesar apud milites con- 1 tionatur. Omnium temporum iniurias inimicorum in se commemorat; a quibus deductum ac depravatum Pompeium queritur invidia atque obtrectatione laudis suae, cuius ipse honori et dignitati semper faverit adiutorque fuerit. Novum in republica introductum exemplum que- 2 ritur, ut tribunicia intercessio armis notaretur atque obprimeretur, quae superioribus annis [armis] esset restituta. Sullam nudata omnibus rebus tribunicia potestate 3 tamen intercessionem liberam reliquisse; Pompeium, qui 4 amissa restituuisse videatur bona, etiam, quae ante habuerint, ademisse. X Quotienscumque sit decretum, darent 5 operam magistratus, ne quid respublica detrimenti caperet, qua voce et quo senatusconsulto populus Romanus ad arma sit vocatus, factum in perniciosis legibus, in vi tribunicia, in secessione populi, templis locisque editioribus occupatis; atque haec superioris aetatis exempla expiata Saturnini atque Gracchorum casibus docet; quarum rerum illo tempore nihil factum, ne cogitatum quidem [: nulla lex promulgata, non cum populo agi coeptum, nulla secessio facta]. Hortatur, cuius imperatoris ductu VIII annis rem- 6 publicam felicissime gesserint plurimaeque proelia secunda fecerint, omnem Galliam Germaniamque pacaverint, ut

eius existimationem dignitatemque ab inimicis defendant.

7 Conclamant legionis XIII., quae aderat, milites — hanc enim initio tumultus evocaverat; reliquae nondum venerant —, sese paratos esse imperatoris sui tribunorumque plebis iniurias defendere.

1 VIII. Cognita militum voluntate Ariminum cum ea legione proficiscitur ibique tribunos plebis, qui ad eum confugerant, convenit; reliquas legiones ex hibernis evocat et subsequi iubet. Eo L. Caesar adolescens venit, cuius pater Caesaris erat legatus. Is reliquo sermone confecto, cuius rei causa venerat, habere se a Pompeio ad
3 eum privati officii mandata demonstrat: Velle Pompeium se Caesari purgatum, ne ea, quae reipublicae causa egerit, in suam contumeliam vertat. Semper se reipublicae commoda privatis necessitudinibus habuisse potiora. Caesarem quoque pro sua dignitate debere et studium et iracundiam suam reipublicae dimittere neque adeo graviter irasci inimicis, ut, cum illis nocere se speret, reipublicae
4 noceat. Pauca eiusdem generis addit cum excusatione Pompei coniuncta. Eadem fere atque eisdem verbis praetor Roscius agit cum Caesare sibi Pompeium commemorasse demonstrat.

1 VIII. Quae res etsi nihil ad levandas iniurias pertinere videbantur, tamen idoneos nactus homines, per quos ea, quae vellet, ad eum perferrentur, petit ab utroque, quoniam Pompei mandata ad se detulerint, ne graventur sua quoque ad eum postulata deferre, si parvo labore magnas controversias tollere atque omnem Italiam metu
2 liberare possint. Sibi semper primam reipublicae fuisse dignitatem vitaeque potiore. Doluisse se, quod populi Romani beneficium sibi per contumeliam ab inimicis extorqueretur, ereptoque semenstri imperio in urbem retraheretur, cuius absentis rationem haberi proximis comitiis populus iussisset. Tamen hanc iacturam honoris sui reipublicae causa aequo animo tulisse; cum litteras ad senatum miserit, ut omnes ab exercitibus discederent, ne id
3 quidem impetravisse. Tota Italia delectus haberi, retineri legiones II, quae ab se simulatione Parthici belli sint ab-

ductae, civitatem esse in armis. Quonam haec omnia nisi ad suam perniciem pertinere? Sed tamen ad omnia se descendere paratum atque omnia pati reipublicae causa. Proficiscatur Pompeius in suas provincias, ipsi exercitus dimittant, discedant in Italia omnes ab armis, metus e civitate tollatur, libera comitia atque omnis respublica senatui populoque Romano permittatur. Haec quo facilius certisque condicionibus fiant et iureiurando sanciantur, aut ipse propius accedat aut se patiatum accedere; fore, uti per colloquia omnes controversiae componantur.

X. Acceptis mandatis Roscius a Caesare Capuam per-¹ venit ibique consules Pompeiumque invenit; postulata Caesaris renuntiat. Illi deliberata *re* respondent scripta-² que ad eum mandata remittunt, quorum haec erat summa: Caesar in Galliam reverteretur, Arimino excederet, exer-³ citus dimitteret; quae si fecisset, Pompeium in Hispanias iturum. Interea, quoad fides esset data, Caesarem factu-⁴ rum, quae polliceretur, non intermissuros consules Pompeiumque delectus.

XI. Erat iniqua condicio postulare, ut Caesar Arimino ¹ excederet atque in provinciam reverteretur, ipsum et provincias et legiones alienas tenere; exercitum Caesaris velle dimitti, delectus habere; polliceri, se in provinciam ² iturum, neque, ante quem diem iturus sit, definire, ut, si peracto consulatu Caesaris non profectus esset, nulla tamen mendacii religione obstrictus videretur; tempus vero ³ colloquio non dare neque accessurum polliceri magnam pacis desperationem adferebat. Itaque ab Arimino M. An-⁴ tonium cum cohortibus v Arretium mittit; ipse Arimini cum duabus [legionibus] subsistit ibique delectum habere instituit; Pisaurum, Fanum, Anconam singulis cohortibus occupat.

XII. Interea certior factus, Iguvium Thermum prae-¹ torem cohortibus v tenere, oppidum munire, omniumque esse Iguvinorum optimam erga se voluntatem, Curionem cum tribus cohortibus, quas Pisauri et Arimini habebat, mittit. Cuius adventu cognito diffusus municipii voluntati ² Thermus cohortes ex urbe reducit et profugit. Milites

in itinere ab eo discedunt ac domum revertuntur. Curio
 3 summa omnium voluntate Iguvium recipit. Quibus rebus
 cognitis confisus municipiorum voluntatibus Caesar cohortes
 legionis XIII. ex praesidiis deducit Auximumque proficiscitur;
 quod oppidum Attius cohortibus introductis tenebat delectumque
 toto Piceno circummissis senatoribus habebat.

1 XIII. Adventu Caesaris cognito decuriones Auximi ad
 Attium Varum frequentes conveniunt; docent, sui iudicii
 rem non esse; neque se neque reliquos municipales pati
 posse C. Caesarem imperatorem, bene de republica meritum,
 tantis rebus gestis oppido moenibusque prohiberi:
 2 proinde habeat rationem posteritatis et periculi sui. Quorum
 oratione permotus Varus praesidium, quod intro-
 3 duxerat, ex oppido educit ac profugit. Hunc ex primo
 ordine pauci Caesaris consecuti milites consistere coegerunt.
 4 Commisso proelio deseritur a suis Varus; nonnulla
 pars militum domum discedit; reliqui ad Caesarem perveniunt,
 atque una cum iis deprensus L. Pupius, primi pili centurio,
 adducitur, qui hunc eundem ordinem in
 5 exercitu Cn. Pompei antea duxerat. At Caesar milites
 Attianos conlaudat, Pupium dimittit, Auximatibus agit
 gratias seque eorum facti memorem fore pollicetur.

1 XIII. Quibus rebus Romam nuntiatis, tantus repente
 terror invasit, ut, cum Lentulus consul ad aperiendum
 aerarium venisset ad pecuniam Pompeio ex senatusconsulto
 proferendam, protinus aperto sanctiore aerario ex urbe
 profugeret. Caesar enim adventare iam iamque et
 2 adesse eius equites falso nuntiabantur. Hunc Marcellus
 3 collega et plerique magistratus consecuti sunt. Cn. Pompeius
 pridie eius diei ex urbe profectus iter ad legiones habebat,
 quas a Caesare acceptas in Apulia hibernorum
 4 causa disposuerat. Delectus circa urbem intermittuntur;
 nihil citra Capuam tutum esse omnibus videtur. Capuae
 primum sese confirmant et colligunt delectumque colonorum,
 qui lege Iulia Capuam deducti erant, habere instituunt;
 gladiatoresque, quos ibi Caesar in ludo habebat, ad forum
 productos Lentulus spe libertatis confirmat at-

que his equos adtribuit et se sequi iussit; quos postea 5
monitus ab suis, quod ea res omnium iudicio reprehende-
batur, circum familias conventus Campaniae custodiae
causa distribuit.

XV. Auximo Caesar progressus omnem agrum Pi- 1
cenum percurrit. Cunctae earum regionum praefecturae
libentissimis animis eum recipiunt exercitumque eius
omnibus rebus iuvant. Etiam Cingulo, quod oppidum 2
Labienus constituerat suaeque pecunia exaedificaverat, ad
eum legati veniunt, quaeque imperaverit, se cupidissime
facturos pollicentur. Milites imperat: mittunt. Interea 3
legio XII. Caesarem consequitur. Cum his duabus Ascu-
lum Picenum proficiscitur. Id oppidum Lentulus Spinther
X cohortibus tenebat; qui Caesaris adventu cognito pro-
fugit ex oppido cohortesque secum abducere conatus
magna parte militum deseritur. Relictus in itinere cum 4
paucis incidit in Vibullium Rufum missum a Pompeio in
agrum Picenum confirmandorum hominum causa. A quo
factus Vibullius certior, quae res in Piceno gererentur,
milites ab eo accipit, ipsum dimittit. Item ex finitimis 5
regionibus, quas potest, contrahit cohortes ex delectibus
Pompeianis; in his Camerino fugientem Lucilium Hirrum
cum sex cohortibus, quas ibi in praesidio habuerat, ex-
cipit; quibus coactis XIII efficit. Cum his ad Domitium 6
Ahenobarbum Corfinium magnis itineribus pervenit Cae-
saremque adesse cum legionibus duabus nuntiat. Domitius 7
per se circiter XX cohortes Alba, ex Marsis et Paelignis,
finitimis ab regionibus coegerat.

XVI. Recepto Asculo expulsoque Lentulo Caesar con- 1
quiri milites, qui ab eo discesserant, delectumque institui
iubet; ipse unum diem ibi rei frumentariae causa mo-
ratus Corfinium contendit. Eo cum venisset, cohortes V 2
praemissae a Domitio ex oppido pontem fluminis inter-
rumpebant, qui erat ab oppido milia passum circiter III.
Ibi cum antecursoribus Caesaris proelio commisso cele- 3
riter Domitiani a ponte repulsi se in oppidum receperunt.
Caesar legionibus transductis ad oppidum constitit iuxta- 4
que murum castra posuit.

1 XVII. Re cognita Domitius ad Pompeium in Apuliam
peritos regionum magno proposito praemio cum litteris
mittit, qui petant atque orent, ut sibi subveniat: Caesa-
rem duobus exercitibus et locorum angustiis facile inter-
2 cludi posse frumentoque prohiberi. Quod nisi fecerit, se
cohortesque amplius XXX magnumque numerum senatorum
atque equitum Romanorum in periculum esse ven-
3 turum. Interim suos cohortatus tormenta in muris dispo-
nit certasque cuique partes ad custodiam urbis attribuit;
4 militibus in contione agros ex suis possessionibus pollicetur,
quaterna in singulos iugera et pro rata parte centurionibus evocatisque.

1 XVIII. Interim Caesari nuntiatur, Sulmonenses, quod
oppidum a Corfinio VII milium intervallo abest, cupere
ea facere, quae vellet, sed a Q. Lucretio senatore et Attio
Paeligno prohiberi, qui id oppidum VII cohortium
2 praesidio tenebant. Mittit eo M. Antonium cum legionis
XIII. cohortibus V. Sulmonenses, simul atque signa nostra
viderunt, portas aperuerunt universique, et oppidani
3 et milites, obviam gratulantes Antonio exierunt. Lucretius
et Attius de muro se deiecerunt. Attius ad Antonium
deductus petit, ut ad Caesarem mitteretur. Antonius cum
cohortibus et Attio eodem die, quo profectus erat, rever-
4 titur. Caesar eas cohortes cum exercitu suo coniunxit
Attiumque incolumem dimisit. Caesar primis diebus
castra magnis operibus munire et ex finitumis municipiis
frumentum comportare reliquasque copias expectare in-
5 stituit. Eo triduo legio VIII. ad eum venit cohortesque
ex novis Galliae delectibus XXII equitesque ab rege Norico
circiter CCC. Quorum adventu altera castra ad alteram
oppidi partem ponit; his castris Curionem praefecit.
6 Reliquis diebus oppidum vallo castellisque circumvenire
instituit. Cuius operis maxima parte effecta, eodem fere
tempore missi a Pompeio revertuntur.

1 XVIII. Litteris perlectis Domitius dissimulans in
concilio pronunciat, Pompeium celeriter subsidio venturum,
hortaturque eos, ne animo deficient, quaeque usui
2 ad defendendum oppidum sint, parent. Ipse arcano cum

paucis familiaribus suis colloquitur consiliumque fugae capere constituit. Cum vultus Domitii cum oratione non ³ consentiret atque omnia trepidantius timidiusque ageret, quam superioribus diebus consuisset, multumque cum suis consiliandi causa secreto praeter consuetudinem colloqueretur, concilia convontusque hominum fugeret, res diutius tegi dissimularique non potuit. Pompeius enim ⁴ rescripserat, sese rem in summum periculum deducturum non esse, neque suo consilio aut voluntate Domitium se in oppidum Corfinium contulisse: proinde, si qua fuisset facultas, ad se cum omnibus copiis veniret. Id ne fieri ⁵ posset, obsidione atque oppidi circummunitione fiebat.

XX. Divulgato Domitii consilio milites, qui erant Cor- ¹ finii, prima vesperi secessionem faciunt atque ita inter se per tribunos militum centurionesque atque honestissimos sui generis conlocuntur: obsideri se a Caesare; ² opera munitionesque prope esse perfectas; ducem suum Domitium, cuius spe atque fiducia permanserint, proiectis omnibus fugae consilium capere: debere se suae salutis rationem habere. Ab his primo Marsi dissentire in- ³ cipiunt eamque oppidi partem, quae munitissima videretur, occupant, tantaque inter eos dissensio existit, ut manum conserere atque armis dimicare conentur; post paulo ta- ⁴ men internuntiis ultro citroque missis, quae ignorabant, de L. Domitii fuga cognoscunt. Itaque omnes uno con- ⁵ silio Domitium productum in publicum circumsistunt et custodiunt legatosque ex suo numero ad Caesarem mittunt: sese paratos esse portas aperire, quaeque imperaverit, facere et L. Domitium vivum eius potestati tradere.

XXI. Quibus rebus cognitis Caesar, etsi magni inter- ¹ esse arbitrabatur, quam primum oppido potiri cohortesque ad se in castra traducere, ne qua aut largitionibus aut animi confirmatione aut falsis nuntiis commutatio fieret voluntatis, quod saepe in bello parvis momentis magni casus intercederent, tamen veritus, ne militum in- ² troitu et nocturni temporis licentia oppidum diriperetur, eos, qui venerant, collaudat atque in oppidum dimittit, portas murosque adservari iubet. Ipse in iis operibus, ³

quae facere instituerat, milites disponit, non certis spatiis intermissis, ut erat superiorum dierum consuetudo, sed perpetuis vigiliis stationibusque, ut contingant inter
 4 se atque omnem munitionem expleant; tribunos militum et praefectos circummittit atque hortatur, non solum ab eruptionibus caveant, sed etiam singulorum hominum oc-
 5 cultos exitus adservent. Neque vero tam remisso ac languido animo quisquam omnium fuit, qui ea nocte con-
 6 quieverit. Tanta erat summae rerum expectatio, ut alius in aliam partem mente atque animo traheretur, quid ipsis Corfiniensibus, quid Domitio, quid Lentulo, quid reliquis accideret, qui quosque eventus exciperent.

1 XXII. Quarta vigilia circiter Lentulus Spinther de muro cum vigiliis custodibusque nostris colloquitur: velle,
 2 si sibi fiat potestas, Caesarem convenire. Facta potestate ex oppido mittitur, neque ab eo prius Domitiani milites
 3 discedunt, quam in conspectum Caesaris deducatur. Cum eo de salute sua *agit*, orat atque obsecrat, ut sibi parcat, veteremque amicitiam commemorat Caesarisque in se be-
 4 neficia exponit, quae erant maxima: quod per eum in collegium pontificum venerat, quod provinciam Hispaniam ex praetura habuerat, quod in petitione consulatus erat
 5 sublevatus. Cuius orationem Caesar interpellat: se non maleficii causa ex provincia egressum, sed uti se a contumeliis inimicorum defenderet, ut tribunos plebis [in ea re] ex civitate expulsos in suam dignitatem restitueret, ut se et populum Romanum factione paucorum oppres-
 6 sum in libertatem vindicaret. Cuius oratione confirmatus Lentulus, ut in oppidum reverti liceat, petit: quod de sua salute impetraverit, fore etiam reliquis ad suam spem solatio; adeo esse perterritos nonnullos, ut suae vitae durius consulere cogantur. Facta potestate discedit.

1 XXIII. Caesar, ubi luxit, omnes senatores senatorumque liberos, tribunos militum equitesque Romanos ad
 2 se produci iubet. Erant quinque ordinis *senatorii*, L. Domitius, P. Lentulus Spinther, L. Caecilius Rufus, Sex. Quintilius Varus quaestor, L. Rubrius; praeterea filius Domiti alique complures adulescentes et magnus nume-

rus equitum Romanorum et decurionum, quos ex municipiis Domitius evocaverat. Hos omnes productos a contumeliis militum conviciisque prohibet; pauca apud eos loquitur, quod sibi a parte eorum gratia relata non sit pro suis in eos maximis beneficiis; dimittit omnes incolumes. HS LX, quod advexerat Domitius atque in publico deposuerat, adlatum ad se ab IIviris Corfiniensibus Domitio reddit, ne continentior in vita hominum quam in pecunia fuisse videatur, etsi eam pecuniam publicam esse constabat datamque a Pompeio in stipendium. Milites Domitianos sacramentum apud se dicere iubet atque eo die castra movet iustumque iter conficit VII omnino dies ad Corfinium commoratus, et per fines Marrucinatorum, Frentanorum, Larinatium in Apuliam pervenit.

XXIII. Pompeius his rebus cognitis, quae erant ad Corfinium gestae, Luceria proficiscitur Canusium atque inde Brundisium. Copias undique omnes ex novis delectibus ad se cogi iubet; servos, pastores armat atque iis equos adtribuit; ex his circiter CCC equites conficit. L. Manlius praetor Alba cum cohortibus sex profugit, Rutilius Lupus praetor Tarracina cum tribus; quae procul equitatum Caesaris conspicatae, cui praeerat Vibius Currius, relicto praetore signa ad Cúrium transferunt atque ad eum transeunt. Item reliquis itineribus nonnullae cohortes in agmen Caesaris, aliae in equites incidunt. Reducitur ad eum deprehensus ex itinere N. Magius Cremona, praefectus fabrum Cn. Pompei. Quem Caesar ad eum remittit cum mandatis: quoniam ad id tempus facultas colloquendi non fuerit, atque ipse Brundisium sit venturus, interesse reipublicae et communis salutis, se cum Pompeio colloqui; neque vero idem profici longo itineris spatio, cum per alios condiciones ferantur, ac si coram de omnibus condicionibus disceptetur.

XXV. His datis mandatis Brundisium cum legionibus VI pervenit, veteranis III et reliquis, quas ex novo delectu confecerat atque in itinere compleverat; Domitianas enim cohortes protinus a Corfinio in Siciliam miserat. Reperit, consules Dyrrhachium profectos cum magna parte

exercitus, Pompeium remanere Brundisii cum cohortibus
3 viginti; neque certum inveniri poterat, obtinendine Brun-
disii causa ibi remansisset, quo facilius omne Hadria-
ticum mare extremis Italiae partibus regionibusque Grae-
ciae in potestate haberet atque ex utraque parte bellum
administrare posset, an inopia navium ibi restitisset,
4 veritusque, ne ille Italiam dimittendam non existimaret,
exitus administrationesque Brundisini portus impedire in-
5 stituit. Quorum operum haec erat ratio. Qua fauces
erant angustissimae portus, moles atque aggerem ab utra-
que parte litoris iaciebat, quod his locis erat vadosum
6 mare. Longius progressus, cum agger altiore aqua con-
tineri non posset, rates duplices quoque versus pedum
7 XXX e regione molis conlocabat. Has quaternis ancoris
8 ex IIII angulis destinabat, ne fluctibus moverentur. His
perfectis collocatisque alias deinceps pari magnitudine
9 rates iungebat. Has terra atque aggere integebat, ne
aditus atque incursus ad defendendum impediretur; a
fronte atque ab utroque latere cratibus ac pluteis pro-
10 tegebat; in quarta quaque earum turres binorum tabula-
torum excitabat, quo commodius ab impetu navium in-
cendiisque defenderet.

1 XXVI. Contra haec Pompeius navis magnas onera-
rias, quas in portu Brundisino deprehenderat, adornabat.
Ibi turres cum ternis tabulatis erigebat easque multis
tormentis et omni genere telorum completas ad opera
Caesaris appellebat, ut rates perrumperet atque opera
disturbaret. Sic cotidie utrimque eminus fundis, sagittis
2 reliquisque telis pugnabatur. Atque haec Caesar ita ad-
ministrabat, ut condiciones pacis dimittendas non existi-
maret; ac tametsi magnopere admirabatur, Magium, quem
ad Pompeium cum mandatis miserat, ad se non remitti,
atque ea res saepe temptata etsi impetus eius consilia-
que tardabat, tamen omnibus rebus in eo perseverandum
3 putabat. Itaque Caninium Rebilum legatum, familiarem
necessariumque Scriboni Libonis, mittit ad eum colloqui
causa; mandat, ut Libonem de concilianda pace horte-
tur; inprimis, ut ipse cum Pompeio colloqueretur, postu-

lat; magnopere sese confidere demonstrat, si eius rei sit 4 potestas facta, fore, ut aequis condicionibus ab armis discedatur; cuius rei magnam partem laudis atque existimationis ad Libonem perventuram, si illo auctore atque agente ab armis sit discessum. Libo a conloquio Canini 5 digressus ad Pompeium proficiscitur. Paulo post renuntiat, quod consules absint, sine illis non posse agi de compositione. Ita saepius rem frustra temptatam Caesar 6 aliquando dimittendam sibi iudicat et de bello agendum.

XXVII. Prope dimidia parte operis a Caesare effecta 1 diebusque in ea re consumptis VIII, naves a consulibus Dyrrhachio remissae, quae priorem partem exercitus eo deportaverant, Brundisium revertuntur. Pompeius sive 2 operibus Caesaris permotus sive etiam, quod ab initio Italia excedere constituerat, adventu navium profectionem parare incipit, et quo facilius impetum Caesaris tardaret, 3 ne sub ipsa profectione milites oppidum inrumperent, portas obstruit, vicos plateasque inaedificat, fossas transversas viis praeducit atque ibi sudes stipitesque praeacutos defigit. Haec levibus cratibus terraque inaequat, 4 aditus autem atque itinera duo, quae extra murum ad portum ferebant, maximis defixis trabibus atque eis praeacutis praesepit. His paratis rebus milites silentio naves 5 conscendere iubet, expeditos autem ex evocatis, sagittariis funditoribusque raros in muro turribusque disponit. Hos certo signo revocare constituit, cum omnes milites 6 naves conscendissent, atque iis expedito loco actuaria navigia relinquit.

XXVIII. Brundisini Pompeianorum militum iniuriis 1 atque ipsius Pompei contumeliis permoti Caesaris rebus favebant. Itaque cognita Pompei profectione concursantibus illis atque in ea re occupatis vulgo ex tectis significabant. Per quos re cognita Caesar scalas parari militesque armari iubet, ne quam rei gerendae faculatem dimittat. Pompeius sub noctem navis solvit. Qui erant in muro 3 custodiae causa conlocati, eo signo, quod convenerat, revocantur notisque itineribus ad naves decurrunt. Milites 4 positis scalis muros ascendunt, sed moniti a Brundisinis,

ut vallum caecum fossasque caveant, subsistunt et longo itinere ab his circumducti ad portum perveniunt duasque naves cum militibus, quae ad moles Caesaris adhaeserant, scaphis lintribusque reprehendunt, reprehensas excipiunt.

- 1 XXVIII. Caesar, etsi ad spem conficiendi negotii maxime probabat coactis navibus mare transire et Pompeium sequi, priusquam ille sese transmarinis auxiliis confirmaret, tamen eius rei moram temporisque longinquitatem timebat, quod omnibus coactis navibus Pompeius praesentem facultatem insequendi sui ademerat.
- 2 Relinquebatur, ut ex longinquioribus regionibus Galliae Picenique et a freto naves essent expectandae. Id propter
- 3 anni tempus longum atque impeditum videbatur. Interea veterem exercitum, duas Hispanias confirmari, quarum erat altera maximis beneficiis Pompei devincta, auxilia, equitatum parari, Galliam Italiamque temptari se absente nolebat.

- 1 XXX. Itaque in praesentia Pompei sequendi rationem omittit, in Hispaniam proficisci constituit, duumviris municipiorum omnium imperat, ut naves conquirant
- 2 Brundisiumque deducendas curent. Mittit in Sardiniam cum legione una Valerium legatum, in Siciliam Curionem pro praetore cum legionibus II; eundem, cum Siciliam recepisset, protinus in Africam traducere exercitum iubet. Sardiniam obtinebat M. Cotta, Siciliam M. Cato; Africam
- 3 sorte Tubero obtinere debebat. Caralitani, simul ad se Valerium mitti audierunt, nondum profecto ex Italia, sua sponte Cottam ex oppido eiciunt. Ille perterritus, quod omnem provinciam consentire intellegebat, ex Sardinia in
- 4 Africam profugit. Cato in Sicilia naves longas veteres reficiebat, novas civitatibus imperabat. Haec magno studio agebat. In Lucanis Bruttiisque per legatos suos civium Romanorum delectus habebat, equitum peditumque
- 5 certum numerum a civitatibus Siciliae exigebat. Quibus rebus paene perfectis adventu Curionis cognito queritur in contione, sese proiectum ac proditum a Cn. Pompeio, qui omnibus rebus imparatissimis non necessarium bellum suscepisset et ab se reliquisque in senatu interroga-

tus omnia sibi esse ad bellum apta ac parata confirmavisset. Haec in contione questus ex provincia fugit.

XXXI. Nacti vacuas ab imperiis Sardiniam Valerius, ¹ Curio Siciliam cum exercitibus eo perveniunt. Tubero, ² cum in Africam venisset, invenit in provincia cum imperio Attium Varum; qui ad Auximum, ut supra demonstravimus, amissis cohortibus protinus ex fuga in Africam pervenerat atque eam sua sponte vacuam occupaverat delectuque habito duas legiones effecerat, hominum et locorum notitia et usu eius provinciae nactus aditus ad ea conanda, quod paucis ante annis ex praetura eam provinciam obtinuerat. Hic venientem Uticam navibus ³ Tuberone portu atque oppido prohibet neque adfectum validudine filium exponere in terram patitur, sed sublatis ancoris excedere eo loco cogit.

XXXII. His rebus confectis Caesar, ut reliquum tem- ¹ pus a labore intermitteretur, milites in proxima municipia deducit; ipse ad urbem proficiscitur. Coacto senatu ² iniurias inimicorum commemorat. Docet, se nullum extraordinarium honorem appetisse, sed expectato legitimo tempore consulatus eo fuisse contentum, quod omnibus civibus pateret. Latum ab X tribunis plebis contra- ³ dicentibus inimicis, Catone vero acerrime repugnante et pristina consuetudine dicendi mora dies extrahente, ut sui ratio absentis haberetur, ipso consule Pompeio; qui si improbasset, cur ferri passus esset? si probasset, cur se uti populi beneficio prohibuisset? Patientiam propo- ⁴ nit suam, cum de exercitibus dimittendis ultro postulavisset; in quo iacturam dignitatis atque honoris ipse facturus esset. Acerbitatem inimicorum docet, qui, quod ⁵ ab altero postularent, in se recusarent atque omnia permisceri mallent, quam imperium exercitusque dimittere. Iniuriam in eripiendis legionibus praedicat, crudelitatem ⁶ et insolentiam in circumscribendis tribunis plebis; condiciones a se latas, expetita colloquia et denegata commemorat. Pro quibus rebus hortatur ac postulat, ut rem- ⁷ publicam suscipiant atque una secum administrent. Sin timore defugiant, illis se oneri non futurum et per se

8 rempublicam administraturum. Legatos ad Pompeium de
compositione mitti oportere: neque se reformidare, quod
in senatu Pompeius paulo ante dixisset, ad quos legati
mitterentur, his auctoritatem attribui timoremque eorum
9 qui mitterent, significari. Tenuis atque infirmi haec animi
videri. Se vero, ut operibus anteire studuerit, sic iustitia
et aequitate velle superare.

1 XXXIII. Probat rem senatus de mittendis legatis;
sed, qui mitterentur, non reperiebantur, maximeque timo-
ris causa pro se quisque id munus legationis recusabat.
2 Pompeius enim discedens ab urbe in senatu dixerat, eo-
dem se habiturum loco, qui Romae remansissent et qui
3 in castris Caesaris fuissent. Sic triduum disputationibus
excusationibusque extrahitur. Subicitur etiam L. Metel-
lus tribunus plebis ab inimicis Caesaris, qui hanc rem
distrahat reliquasque res, quascumque agere instituerit,
4 impediat. Cuius cognito consilio Caesar frustra diebus
aliquot consumptis, ne reliquum tempus amittat, infectis
iis, quae agere destinaverat, ab urbe proficiscitur atque
in ulteriorem Galliam pervenit.

1 XXXIII. Quo cum venisset, cognoscit, missum in
Hispaniam a Pompeio Vibullium Rufum, quem paucis
2 ante diebus Corfinio captum ipse dimiserat; profectum
item Domitium ad occupandam Massiliam navibus actua-
riis septem, quas Igili et in Cosano a privatis coactas ser-
3 vis, libertis, colonis suis compleverat; praemissos etiam
legatos Massilienses domum, nobiles adulescentes, quos ab
urbe discedens Pompeius erat adhortatus, ne nova Cae-
saris officia veterum suorum beneficiorum in eos memo-
4 riam expellerent. Quibus mandatis acceptis Massilienses
portas Caesari clausurant; Albicos, barbaros homines, qui
in eorum fide antiquitus erant montesque supra Massiliam
5 incolebant, ad se vocaverant; frumentum ex finitimis re-
gionibus atque ex omnibus castellis in urbem convexerant;
armorum officinas in urbe instituerant; muros, portas,
classem reficiebant.

1 XXXV. Evocat ad se Caesar Massilia xv primos. Cum
his agit, ne initium inferendi belli ab Massiliensibus oria-

tur: debere eos Italiae totius auctoritatem sequi potius quam unius hominis voluntati obtemperare. Reliqua, 2 quae ad eorum sanandas mentes pertinere arbitrabatur, commemorat. Cuius orationem legati domum referunt 3 atque ex auctoritate haec Caesari renuntiant: Intellegere se, divisum esse populum Romanum in duas partes. Neque sui iudicii neque suarum esse virium discernere, utra pars iustiore habeat causam. Principes vero esse ea- 4 rum partium Cn. Pompeium et C. Caesarem, patronos civitatis; quorum alter agros Volcarum Arecomicorum et Helviorum publice iis concesserit, alter bello victos Sal- lyas adtribuerit vectigaliaque auxerit. Quare paribus eo- 5 rum beneficiis parem se quoque voluntatem tribuere debere et neutrum eorum contra alterum iuvare aut urbe aut portibus recipere.

XXXVI. Haec dum inter eos aguntur, Domitius na- 1 vibus Massiliam pervenit atque ab iis receptus urbi prae- ficitur; summa ei belli administrandi permittitur. Eius 2 imperio classem quoque versus dimittunt; onerarias na- ves, quas ubique possunt, deprehendunt atque in por- tum deducunt, parum clavis aut materia atque armamen- tis instructis ad reliquas armandas reficiendasque utun- tur; frumenti quod inventum est, in publicum conferunt; 3 reliquas merces commeatusque ad obsidionem urbis, si accadat, reservant. Quibus iniuriis permotus Caesar le- 4 giones tres Massiliam adducit; turrets vineasque ad op- pugnationem urbis agere, naves longas Arelate numero XII facere instituit. Quibus effectis armatisque diebus 5 XXX, a qua die materia caesa est, adductisque Massiliam, his D. Brutum praeficit, C. Trebonium legatum ad op- pugnationem Massiliae relinquit.

XXXVII. Dum haec parat atque administrat, C. Fa- 1 bium legatum cum legionibus III, quas Narbone circum- que ea loca hiemandi causa disposuerat, in Hispaniam praemittit celeriterque saltus Pyrenaeos occupari iubet, qui eo tempore ab L. Afranio legato praesidiis teneban- tur. Reliquas legiones, quae longius hiemabant, sub- 2 sequi iubet. Fabius, ut erat imperatum, adhibita cele- 3

ritate praesidium ex saltu deiecit magnisque itineribus ad exercitum Afranii contendit.

- 1 XXXVIII. Adventu L. Vibullii Rufi, quem a Pompeio missum in Hispaniam demonstratum est, Afranius et Petreius et Varro, legati Pompei, quorum unus Hispaniam citeriorem *tribus legionibus*, alter *ulteriorem* a saltu Castulonensi ad Anam duabus legionibus, tertius ab Ana Vettonum agrum Lusitaniamque pari numero legionum
- 2 obtinebat, officia inter se partiuntur, uti Petreius ex Lusitania per Vettones cum omnibus copiis ad Afranium proficiscatur, Varro cum iis, quas habebat, legionibus
- 3 omnem ulteriorem Hispaniam tueatur. His rebus constitutis equites auxiliaque toti Lusitaniae a Petreio, Celtiberiae, Cantabris barbarisque omnibus, qui ad Oceanum
- 4 pertinent, ab Afranio imperantur. Quibus coactis celeriter Petreius per Vettones ad Afranium pervenit, constituntque communi consilio, bellum ad Ilerdam propter ipsius loci opportunitatem gerere.
- 1 XXXVIII. Erant, ut supra demonstratum est, legiones Afranii III, Petrei duae, praeterea scutatae [citerioris provinciae] et cetratae [ulterioris Hispaniae] cohortes circiter LXXX equitumque [utriusque provinciae] circiter
- 2 v milia. Caesar legiones in Hispaniam praemisera[ad]t VI [milia]. Auxilia peditum v milia, equitum III milia omnibus superioribus bellis habuerat et parem ex Gallia numerum, quam ipse pacaverat, nominatim ex omnibus civitatibus nobilissimo quoque evocato; huc optimi generis hominum ex Aquitanis montanisque, qui Galliam provinciam adtingunt, *adiecerat* . . . Audierat, Pompeium per Mauritaniam cum legionibus iter in Hispaniam facere confestimque esse venturum. Simul a tribunis militum centurionibusque mutuas pecunias sumpsit; has exercitui
- 4 distribuit. Quo facto duas res consecutus est, quod pigro animos centurionum devinxit et largitione militum voluntates redemit.
- 1 XXXX. Fabius finitimarum civitatum animos litteris nuntiisque temptabat. In Sicore flumine pontes effecerat duos distantes inter se milia passuum quattuor. His pon-

tibus pabulatum mittebat, quod ea, quae citra flumen fuerant, superioribus diebus consumpserat. Hoc idem fere 2 atque eadem de causa Pompeiani exercitus duces faciebant, crebroque inter se equestribus proeliis contendebant. Huc cum cotidiana consuetudine egressae pabula- 3 toribus praesidio propiore *ponte* legiones Fabianae duae flumen transissent impedimenta et omnis equitatus sequeretur, subito vi ventorum et aquae magnitudine pons est interruptus et reliqua multitudo equitum interclusa. Quo cognito a Petreio et Afranio ex aggere atque crati- 4 bus, quae flumine ferebantur, celeriter suo ponte Afranius, quem oppido castrisque coniunctum habebat, legiones III equitatumque omnem traiecit duabusque Fabianis occurrit legionibus. Cuius adventu nuntiato L. Plancus, 5 qui legionibus praeerat, necessaria re coactus, locum capit superiorem diversamque aciem in duas partes constituit, ne ab equitatu circumveniri posset. Ita congressus impari numero magnos impetus legionum equitatusque sustinet. Commisso ab equitibus proelio signa legionum 7 duarum procul ab utrisque conspiciuntur, quas C. Fabius ulteriore ponte subsidio nostris miserat suspicatus, fore id, quod accidit, ut duces adversariorum occasione et beneficio fortunae ad nostros opprimendos uterentur. Quarum adventu proelium dirimitur ac suas uterque legiones reducit in castra.

XXXXI. Eo biduo Caesar cum equitibus DCCCC, quos 1 sibi praesidio reliquerat, in castra pervenit. Pons, qui fuerat tempestate interruptus, paene erat reffectus: hunc nocte perfici iussit. Ipse cognita locorum natura ponti 2 castrisque praesidio sex cohortis reliquit atque omnia impedimenta et postero die omnibus copiis, triplici instructa acie, ad Ilerdam proficiscitur et sub castris Afranii constitit et ibi paulisper sub armis moratus facit aequo loco pugnandi potestatem. Potestate facta Afranius copias educit et in medio colle sub castris constituit. Caesar 3 ubi cognovit, per Afranium stare, quo minus proelio dimicaretur, ab infimis radicibus montis intermissis circiter passibus CCCC castra facere constituit et, ne in 4

opere faciundo milites repentino hostium incursu exter-
rerentur atque opere prohiberentur, vallo muniri vetuit,
quod eminere et procul videri necesse erat, sed a fronte
5 contra hostem pedum xv fossam fieri iussit. Prima et
secunda acies in armis, ut ab initio constituta erat, per-
manebat; post hos opus in occulto a III. acie fiebat. Sic
omne prius est perfectum, quam intellexeretur, ab Afra-
nio castra muniri. Sub vesperum Caesar intra hanc fos-
sam legiones reducit atque ibi sub armis proxima nocte
conquiescit.

1 XXXXII. Postero die omnem exercitum intra fossam
continet et, quod longius erat agger petendus, in prae-
sentia similem rationem operis instituit singulaque latera
castrorum singulis attribuit legionibus munienda fossas-
que ad eandem magnitudinem perfici iubet; reliquas le-
2 giones in armis expeditas contra hostem constituit. Afra-
nius Petreiusque terrendi causa atque operis impediendi
copias suas ad infimas montis radices producunt et proe-
lio lacesunt, neque idcirco Caesar opus intermittit,
confisus praesidio legionum trium et munitione fossae.
3 Illi non diu commorati nec longius ab infimo colle pro-
4 gressi copias in castra reducant. Tertio die Caesar
vallo castra communit, reliquas cohortes, quas in supe-
rioribus castris reliquerat, impedimenta ad se traduci
iubet.

1 XXXXIII. Erat inter oppidum Ilerdam et proximum
collem, ubi castra Petreius atque Afranius habebant, pla-
nities circiter passum CCC, atque in hoc fere medio spatio
2 tumulus erat paulo editior; quem si occupavisset Caesar
et communisset, ab oppido et ponte et commeatu omni,
quem in oppidum contulerant, se interclusurum adver-
3 sarios confidebat. Hoc sperans legiones III ex castris
educit acieque in locis idoneis instructa unius legionis
antesignanos procurrere atque eum tumulum occupare
4 iubet. Qua re cognita celeriter, quae in statione pro
castris erant Afrani cohortes, breviori itinere ad eundem
5 occupandum locum mittuntur. Contenditur proelio et,
quod prius in tumulum Afraniani venerant, nostri repel-

luntur atque aliis summissis subsidiis terga vertere seque ad signa legionum recipere coguntur.

XXXXIII. Genus erat pugnae militum illorum, ut 1 magno impetu primo procurrerent, audacter locum caperent, ordines suos non magnopere servarent, rari dispersique pugnarent; si premerentur, pedem referre et 2 loco excedere non turpe existimarent, cum Lusitanis reliquisque barbaro quodam genere pugnae adsuefacti; quod fere fit, quibus quisque in locis miles inveteraverit, ut multum earum regionum consuetudine moveatur. Haec 3 tum ratio nostros perturbavit insuetos huius generis pugnae: circumiri enim sese ab aperto latere procurentibus singulis arbitrabantur; ipsi autem suos ordines servare neque ab signis discedere neque sine gravi causa eum locum, quem ceperant, dimitti censuerant oportere. Itaque perturbatis antesignanis legio, quae in eo cornu 4 constiterat, locum non tenuit atque in proximum collem sese recepit.

XXXXV. Caesar paene omni acie perterrita, quod 1 praeter opinionem consuetudinemque acciderat, cohortatus suos legionem nonam subsidio ducit; hostem insolenter atque acriter nostros insequentem subprimit rursusque terga vertere seque ad oppidum Ilerdam recipere et sub muro consistere cogit. Sed nonae legionis milites 2 elati studio, dum sarcire acceptum detrimentum volunt, temere insecuti longius fugientes, in locum iniquum progrediuntur et sub montem, in quo erat oppidum positum Ilerda, succedunt. Hinc se recipere cum vellent, rursus 3 illi ex loco superiore nostros premebant. Praeruptus locus erat, utraque ex parte directus, ac tantum in latitudinem patebat, ut tres instructae cohortes eum locum explerent, ut neque subsidia a lateribus submitti neque equites laborantibus usui esse possent. Ab oppido autem 5 declivis locus tenui fastigio vergebat in longitudinem passuum circiter CCCC. Hac nostris erat receptus, quod eo 6 incitati studio inconsultius processerant; hoc pugnabatur loco, et propter angustias iniquo et quod sub ipsis radicibus montis constiterant, ut nullum frustra telum in eos

mitteretur. Tamen virtute et patientia nitebantur atque
 7 omnia vulnera sustinebant. Augebatur illis copia, atque
 ex castris cohortes per oppidum crebro submittebantur,
 8 ut integri defessis succederent. Hoc idem Caesar facere
 cogeatur, ut summissis in eundem locum cohortibus de-
 fessos reciperet.

1 XXXXVI. Hoc cum esset modo pugnatum continenter
 horis quinque, nostrique gravius a multitudine premeren-
 tur, consumptis omnibus telis gladiis dstrictis impetum
 adversus montem in cohortis faciunt paucisque deiectis
 2 reliquos sese convertere cogunt. Submotis sub murum
 cohortibus ac nonnulla parte propter terrorem in oppi-
 3 dum compulsis facilis est nostris receptus datus. Equi-
 tatus autem noster ab utroque latere, etsi deiectis atque
 inferioribus locis constiterat, tamen summa in iugum
 virtute conititur atque inter duas acies perequitans com-
 modiolem ac tutiorem nostris receptum dat. Ita vario
 4 certamine pugnatum est. Nostri in primo congressu cir-
 citer LXX ceciderunt, in his Q. Fulginius ex primo ha-
 stato legionis XIII., qui propter eximiam virtutem ex in-
 ferioribus ordinibus in eum locum pervenerat; vulneran-
 5 tur amplius DC. Ex Afranianis interficiuntur T. Caeci-
 lius, primi pili centurio, et praeter eum centuriones III.
 milites amplius CC.

1 XXXXVII. Sed haec eius diei praefertur opinio, ut
 2 se utrique superiores discessisse existimarent: Afraniani,
 quod, cum esse omnium iudicio inferiores viderentur,
 comminus tam diu stetissent et nostrorum impetum susti-
 nuissent et initio locum tumulumque tenuissent, quae
 causa pugnandi fuerat, et nostros primo congressu terga
 3 vertere coëgissent; nostri autem, quod iniquo loco atque
 impari congressi numero quinque horis proelium sustinu-
 issent, quod montem gladiis dstrictis ascendissent, quod
 ex loco superiore terga vertere adversarios coëgissent
 4 atque in oppidum compulissent. Illi eum tumulum, pro
 quo pugnatum est, magnis operibus munierunt praesi-
 diumque ibi posuerunt.

1 XXXXVIII. Accidit etiam repentinum incommodum

biduo, quo haec gesta sunt. Tanta enim tempestas cooritur, ut numquam illis locis maiores aquas fuisse constaret. Tum autem ex omnibus montibus nives proluit ac 2 summas ripas fluminis superavit pontisque ambo, quos C. Fabius fecerat, uno die interruptit. Quae res magnas 3 difficultates exercitui Caesaris attulit. Castra enim, ut supra demonstratum est, cum essent inter flumina duo, Sicorim et Cingam, spatio milium XXX, neutrum horum transiri poterat, necessarioque omnes his angustiis continebantur. Neque civitates, quae ad Caesaris amicitiam 4 accesserant, frumentum supportare, neque ii, qui pabulatum longius progressi erant, interclusi fluminibus reverti, neque maximi commeatus, qui ex Italia Galliaque veniebant, in castra pervenire poterant. Tempus erat 5 autem difficillimum, quo neque frumenta in hibernis erant neque multum a maturitate aberant, ac civitates exinanitae, quod Afranius paene omne frumentum ante Caesaris adventum Ilerdam convexerat, reliqui si quid fuerat, Caesar superioribus diebus consumpserat; pecora, 6 quod secundum poterat esse inopiae subsidium, propter bellum finitimae civitates longius removerant. Qui erant 7 pabulandi aut frumentandi causa progressi, hos levis armaturae Lusitani peritique earum regionum cetrati ceterioris Hispaniae consecabantur; quibus erat proclive tranare flumen, quod consuetudo eorum omnium est, ut sine utribus ad exercitum non eant.

XXXXVIII. At exercitus Afrani omnium rerum abundabat copia. Multum erat frumentum provisum et convectum superioribus temporibus, multum ex omni provincia comportabatur; magna copia pabuli suppetebat. Harum omnium rerum facultates sine ullo periculo pons 2 Ilerdae praebebat et loca trans flumen integra, quo omnino Caesar adire non poterat.

L. Hae permanserunt aquae dies complures. Conatus est Caesar reficere pontes, sed nec magnitudo fluminis permittebat neque ad ripam dispositae cohortes adversariorum perfici patiebantur; quod illis prohibere erat 2 facile cum ipsius fluminis natura atque aquae magnitu-

dine, tum quod ex totis ripis in unum atque angustum
 3 locum tela iaciebantur; atque erat difficile eodem tempore rapidissimo flumine opera perficere et tela vitare.

1 LI. Nuntiatur Afranio, magnos commeatus, qui iter habebant ad Caesarem, ad flumen constitisse. Venerant eo sagittarii ex Rutenis, equites ex Gallia cum multis car-
 ris magnisque impedimentis, ut fert Gallica consuetudo.
 2 Erant praeterea cuiusque generis hominum milia circiter VI cum servis liberisque; sed nullus ordo, nullum imperium certum, cum suo quisque consilio uteretur atque omnes sine timore iter facerent, usi superiorum tempo-
 3 rum atque itinerum licentia. Erant complures honesti adulescentes, senatorum filii et ordinis equestris; erant legationes civitatum; erant legati Caesaris. Hos omnes
 4 flumina continebant. Ad hos opprimendos cum omni equitatu tribusque legionibus Afranius de nocte proficiscitur imprudentesque ante missis equitibus adgreditur. Celeriter sese tamen Galli equites expediunt proeliumque
 5 committunt. Ii, dum pari certamine res geri potuit, magnum hostium numerum pauci sustinuerunt; sed, ubi signa legionum appropinquare coeperunt, paucis amissis sese
 6 in proximos montes conferunt. Hoc pugnae tempus magnum attulit nostris ad salutem momentum: nacti enim spatium se in loca superiora receperunt. Desiderati sunt eo die sagittarii circiter CC, equites pauci, calorum atque impedimentorum non magnus numerus.

1 LII. His tamen omnibus annona crevit; quae fere res non solum inopia praesentis, sed etiam futuri tempo-
 2 ris timore ingravescere consuevit. Iamque ad denarios L in singulos modios annona pervenerat, et militum vires inopia frumenti deminuerat, atque incommoda in dies
 3 augebantur; et tam paucis diebus magna erat rerum facta commutatio ac se fortuna inclinaverat, ut nostri magna inopia necessariarum rerum conflictarentur, illi omnibus
 4 abundarent rebus superioresque haberentur. Caesar iis civitatibus, quae ad eius amicitiam accesserant, quod minor erat frumenti copia, pecus imperabat; calones ad

longinquoires civitates dimittebat; ipse praesentem inopiam, quibus poterat subsidiis, tutabatur.

LIII. Haec Afranius Petreiusque et eorum amici pleniora etiam atque uberiora Romam ad suos perscribebant. Multa rumor adfingebat, ut paene bellum confectum videretur. Quibus litteris nuntiisque Romam perlatis, magni domum concursus ad Afranium magnaeque gratulationes fiebant; multi ex Italia ad Cn. Pompeium proficiebantur, alii, ut principes talem nuntium attulisse, alii, ne eventum belli expectasse aut ex omnibus novissimi venisse viderentur.

LIIII. Cum in his angustiis res esset atque omnes viae ab Afranianis militibus equitibusque obsiderentur nec pontes perfici possent, imperat militibus Caesar, ut naves faciant, cuius generis eum superioribus annis usus Britanniae docuerat. Carinae ac prima statumina levi materia fiebant; reliquum corpus navium viminibus contextum coriis integebatur. Has perfectas carris iunctis devehit noctu milia passuum a castris XXII militesque his navibus flumen transportat continentemque ripae collem improviso occupat. Hunc celeriter, priusquam ab adversariis sentiatur, communit. Huc legionem postea transiit atque ex utraque parte pontem instituit, biduo perficit. Ita commeatus et, qui frumenti causa processerant, tuto ad se recipit et rem frumentariam expedire incipit.

LV. Eodem die equitum magnam partem flumen traiecit. Qui inopinantis pabulatores et sine ullo dissipatos timore adgressi magnum numerum iumentorum atque hominum intercipiunt cohortibusque cetratis subsidio missis scienter in duas partes sese distribuunt, alii ut praedae praesidio sint, alii ut venientibus resistent atque eos propellant, unamque cohortem, quae temere ante ceteras extra aciem procurrerat, seclusam ab reliquis circumveniunt atque interficiunt incolumesque cum magna praeda eodem ponte in castra revertuntur.

LVI. Dum haec ad Ilerdam geruntur, Massilienses usi L. Domitii consilio navis longas expediunt numero XVII, quarum erant XI tectae. Multa huc minora navigia

addunt, ut ipsa multitudine nostra classis terreatur. Magnum numerum sagittariorum, magnum Albicorum, de quibus supra demonstratum est, imponunt atque hos
3 praemiis pollicitationibusque incitant. Certas sibi deposcit naves Domitius atque has colonis pastoribusque, quos
4 secum adduxerat, complet. Sic omnibus rebus instructa classe magna fiducia ad nostras naves procedunt, quibus praeerat D. Brutus. Hae ad insulam, quae est contra Massiliam, stationes obtinebant.

1 LVII. Erat multo inferior numero navium Brutus; sed electos ex omnibus legionibus fortissimos viros, antesignanos, centuriones, Caesar ei classi adtribuerat, qui
2 sibi id muneris depoposcerant. Hi manus ferreas atque harpagones paraverant magnoque numero pilorum, trangularum reliquorumque telorum se instruxerant. Ita cognito hostium adventu suas naves ex portu educunt, cum
3 Massiliensibus configunt. Pugnatum est utrimque fortissime atque acerrime: neque multum Albici nostris virtute cedebant, homines asperi et montani, exercitati in
4 armis; atque hi modo digressi a Massiliensibus recentem eorum pollicitationem animis continebant, pastoresque indomiti spe libertatis excitati sub oculis domini suam probare operam studebant.

1 LVIII. Ipsi Massilienses et celeritate navium et scientia gubernatorum confisi nostros eludebant impetusque eorum decipiebant et, quoad licebat latiore uti spatio, producta longius acie circumvenire nostros aut pluribus navibus adoriri singulas aut remos transcurrentes deter-
2 gere, si possent, contendebant; cum propius erat necessario ventum, ab scientia gubernatorum atque artificiiis
3 ad virtutem montanorum confugiebant. *Nostri* cum minus exercitatis remigibus minusque peritis gubernatoribus utebantur, qui repente ex onerariis navibus erant producti neque dum etiam vocabulis armamentorum cognitis, tum etiam tarditate et gravitate navium impediebantur: factae enim subito ex humida materia non
4 eundem usum celeritatis habebant. Itaque, dum locus comminus pugnandi daretur, aequo animo singulas binis

navibus obiciebant atque iniecta manu ferrea et retenta utraque nave diversi pugnabant atque in hostium naves transcendebant, et magno numero Albicorum et pastorum interfecto partem navium deprimunt, nonnullas cum hominibus capiunt, reliquas in portum compellunt. Eo 5 die naves Massiliensium cum iis, quae sunt captae, intereunt VIII.

LVIII. Hoc primum Caesari ad Ilerdam nuntiatur; 1 simul perfecto ponte celeriter fortuna mutatur. Illi perterriti virtute equitum minus libere, minus audacter vagabantur, alias non longo a castris progressi spatio, ut celerem receptum haberent, angustius pabulabantur, alias longiore circuitu custodias stationesque equitum vitabant, aut aliquo accepto detrimento aut procul equitatu viso ex medio itinere proiectis sarcinis fugiebant. Postremo 3 et plures intermittere dies et praeter consuetudinem omnium noctu constituerant pabulari.

LX. Interim Oscenses et Calagurritani, qui erant 1 cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos seseque imperata facturos pollicentur. Hos Tarraconenses 2 et Iacetani et Ausetani et paucis post diebus Illurgavonenses, qui flumen Hiberum attingunt, insequuntur. Petit 3 ab his omnibus, ut se frumento iuvent. Pollicentur atque omnibus undique conquisitis iumentis in castra deportant. Transit etiam cohors Illurgavonensis ad eum co- 4 gnito civitatis consilio et signa ex statione transfert. Magna celeriter commutatio rerum. Perfecto ponte, ma- 5 gnis quinque civitatibus ad amicitiam adiunctis, expedita re frumentaria, extinctis rumoribus de auxiliis legionum, quae cum Pompeio per Mauritaniam venire dicebantur, multae longinquiores civitates ab Afranio desciscunt et Caesaris amicitiam sequuntur.

LXI. Quibus rebus perterritis animis adversariorum 1 Caesar, ne semper magno circuitu per pontem equitatus esset mittendus, nactus idoneum locum, fossas pedum XXX in latitudinem complures facere instituit, quibus partem aliquam Sicoris averteret vadumque in eo flumine 2 efficeret. His paene effectis magnum in timorem Afranius 2

Petreibusque perveniunt, ne omnino frumento pabuloque intercluderentur, quod multum Caesar equitatu valebat. Itaque constituunt ipsi *his* locis excedere et in Celtiberiam bellum transferre. Huic consilio subfragabatur etiam illa res, quod, ex duobus contrariis generibus quae superiore bello cum Sertorio steterant civitates, victae nomen atque imperium absentis Pompei timebant, quae in amicitia manserant, magnis adfectae beneficiis eum diligebant, Caesaris autem erat in barbaris nomen obscurius. Hic magnos equitatus magnaque auxilia expectabant et suis locis bellum in hiemem ducere cogitabant. Hoc inito consilio toto flumine Hiberno naves conquirere et Octogesam adduci iubent. Id erat oppidum positum ad Hiberum miliaque passuum a castris aberat XXX. Ad eum locum fluminis navibus iunctis pontem imperant fieri legionesque duas flumen Sicorim traducunt, castra muniant vallo pedum XII.

1 LXII. Qua re per exploratores cognita summo labore militum Caesar continuato diem noctemque opere in flumine avertendo huc iam reduxerat rem, ut equites, etsi difficulter atque aegre fiebat, possent tamen atque auderent flumen transire, pedites vero tantummodo humeris ac summo pectore extarent et cum altitudine aquae tum etiam rapiditate fluminis ad transeundum inpedirentur. 3 Sed tamen eodem fere tempore pons in Hiberno prope effectus nuntiabatur et in Sicori vadum reperiebatur.

1 LXIII. Iam vero eo magis illi maturandum iter existimabant. Itaque duabus auxiliariis cohortibus Iberdae praesidio relictis omnibus copiis Sicorim transeunt et cum duabus legionibus, quas superioribus diebus traduxerant, castra iungunt. Relinquebatur Caesari nihil, nisi uti equitatu agmen adversariorum male haberet et carperet. Pons enim ipsius magnum circuitum habebat, ut multo breviori itinere illi ad Hiberum pervenire possent. 3 Equites ab eo missi flumen transeunt et, cum de tertia vigilia Petreius atque Afranius castra movissent, repente sese ad novissimum agmen ostendunt et magna multitudine circumfusa morari atque iter impedire incipiunt.

LXIII. Prima luce ex superioribus locis, quae Caesaris castris erant coniuncta, cernebantur, equitatus nostri proelio novissimos illorum premi vehementer ac nonnumquam sustinere extremum agmen atque interrumpi, alias inferri signa et universarum cohortium impetu nostros propelli, dein rursus conversos insequi. Totis vero 2 castris milites circulari et dolere, hostem ex manibus dimitti, bellum necessario longius duci, centuriones tribunosque militum adire atque obsecrare, ut per eos Caesar certior fieret, ne labori suo neu periculo parceret: paratos esse sese, posse et audere ea transire flumen, qua traductus esset equitatus. Quorum studio et vocibus 3 excitatus Caesar, etsi timebat tantae magnitudini fluminis exercitum obicere, conandum tamen atque experiendum iudicat. Itaque infirmiores milites ex omnibus centuriis 4 deligi iubet, quorum aut animus aut vires videbantur sustinere non posse. Hos cum legione una praesidio castris relinquit; reliquas legiones expeditas educit magnoque numero iumentorum in flumine supra atque infra constituto traducit exercitum. Pauci ex his militibus ab- 5 repti vi fluminis ab equitatu excipiuntur ac sublevantur; interit tamen nemo. Traducto incolumi exercitu copias instruit triplicemque aciem ducere incipit. Ac tantum 7 fuit in militibus studii, ut milium sex ad iter addito circuitu magnaue ad vadum fluminis mora interposita eos, qui de tertia vigilia exissent, ante horam diei VIII. consequerentur.

LXV. Quos ubi Afranius procul visos cum Petreio 1 conspexit, nova re perterritus locis superioribus constitit aciemque instruit. Caesar in campis exercitum reficit, 2 ne defessum proelio obiciat; rursus conantes progredi insequitur et moratur. Illi necessario maturius, quam 3 constituerant, castra ponunt. Suberant enim montes atque a milibus passum v itinera difficilia atque angusta excipiebant. Hos montes intrare cupiebant, ut equitatum 4 effluerent Caesaris praesidiisque in angustiis collocatis exercitum itinere prohiberent, ipsi sine periculo ac timore Hiberum copias traducerent. Quod fuit illis conan- 5

dum atque omni ratione efficiendum; sed totius diei pugna atque itineris labore defessi rem in posterum diem distulerunt. Caesar quoque in proximo colle castra ponit.

- 1 LXVI. Media circiter nocte iis, qui [ad]aquandi causa longius a castris processerant, ab equitibus correptis, fit ab his certior Caesar, duces adversariorum silentio copias castris educere. Quo cognito signum dari
- 2 iubet et vasa militari more conclamari. Illi exaudito clamore veriti, ne noctu impediti sub onere configere cogerentur aut ne ab equitatu Caesaris in angustiis tenerentur, iter supprimunt copiasque in castris continent.
- 3 Postero die Petreius cum paucis equitibus occulte ad exploranda loca proficiscitur. Hoc idem fit ex castris Caesaris. Mittitur L. Decidius Saxa cum paucis, qui loci
- 4 naturam perspiciat. Uterque idem suis renuntiat: v milia passuum proxima intercedere itineris campestris, inde excipere loca aspera et montuosa; qui prior has angustias occupaverit, ab hoc hostem prohiberi nihil esse negotii.
- 1 LXVII. Disputatur in consilio ab Petreio atque Afranio et tempus profectionis quaeritur. Plerique censebant, ut noctu iter facerent: posse prius ad angustias venire,
- 2 quam sentiretur. Alii, quod pridie noctu conclamatum esset in Caesaris castris, argumenti sumebant loco, non
- 3 posse clam exiri. Circumfundi noctu equitatum Caesaris atque omnia loca atque itinera obsidere; nocturnaque proelia esse vitanda, quod perterritus miles in civili dis-
- 4 sensione timori magis quam religioni consulere consueverit. At lucem multum per se pudorem omnium oculis, multum etiam tribunorum militum et centurionum praesentiam adferre; quibus rebus coerceri milites et in officio
- 5 contineri soleant. Quare omni ratione esse interdium per-
- 6 rumpendum: etsi aliquo accepto detrimento, tamen summa exercitus salva locum, quem petant, capi posse. Haec vincit in consilio sententia, et prima luce postridie constituunt proficisci.
- 1 LXVIII. Caesar exploratis regionibus albente caelo omnes copias castris educit magnoque circuitu nullo certo itinere exercitum ducit. Nam quae itinera ad Hiberum

atque Octogesam pertinebant, castris hostium oppositis tenebantur. Ipsi erant transcendendae valles maximae ac 2 difficillimae, saxa multis locis praerupta iter impediabant, ut arma per manus necessario tradèrentur militesque inermi sublevatique alii ab aliis magnam partem itineris conficerent. Sed hunc laborem recusabat nemo, quod 3 eum omnium laborum finem fore existimabant, si hostem Hiberno intercludere et frumento prohibere potuissent.

LXVIII. Ac primo Afraniani milites visendi causa 1 laeti ex castris procurrebant contumeliosisque vocibus prosequabantur: necessarii victus inopia coactos fugere atque ad Ilerdam reverti. Erat enim iter a proposito diversum, contrariamque in partem iri videbatur. Duces 2 vero eorum consilium suum laudibus ferebant, quod se castris tenuissent; multumque eorum opinionem adiuva-
bat, quod sine iumentis impedimentisque ad iter profectos videbant, ut non posse inopiam diutius sustinere confiderent. Sed ubi paulatim retorqueri agmen ad dex- 3 tram conspexerunt iamque primos superare regionem castrorum animum adverterunt, nemo erat adeo tardus aut fugiens laboris, quin statim castris exeundum atque occurrendum putaret. Conclamatur ad arma, atque omnes 4 copiae paucis praesidio relictis cohortibus exeunt rectoque ad Hiberum itinere contendunt.

LXX. Erat in celeritate omne positum certamen, utri 1 prius angustias montesque occuparent; sed exercitum Caesaris viarum difficultates tardabant, Afranii copias equitatus Caesaris insequens morabatur. Res tamen ab 2 Afranianis huc erat necessario deducta, ut, si priores montes, quos petebant, attigissent, ipsi periculum vitarent, impedimenta totius exercitus cohortisque in castris relictas servare non possent; quibus interclusis exercitu Caesaris auxilium ferri nulla ratione poterat. Confecit 3 prior iter Caesar atque ex magnis rupibus nactus planiciem in hac contra hostem aciem instruit. Afranius, cum ab equitatu novissimum agmen premeretur, ante se hostem videret, collem quendam nactus ibi constitit. Ex eo 4 loco IIII cetratorum cohortis in montem, qui erat in con-

spectu omnium excelsissimus, mittit. Hunc magno cursu concitatos iubet occupare, eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis contenderet et mutato itinere iugis Octog⁵ gesam perveniret. Hunc cum obliquo itinere cetrati peterent, conspicatus equitatus Caesaris in cohortis impetum fecit; nec minimam partem temporis equitum vim cetrati sustinere potuerunt omnesque ab eis circumventi in conspectu utriusque exercitus interficiuntur.

1 LXXI. Erat occasio bene gerendae rei. Neque vero id Caesarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detrimento perterritum exercitum sustinere non posse, praesertim circumdatum undique equitatu, cum in loco aequo atque aperto configeretur; idque ex omnibus partibus ab eo 2 flagitabatur. Concurrerant legati, centuriones tribunique militum: Ne dubitaret proelium committere. Omnium 3 esse militum paratissimos animos. Afranianos contra multis rebus sui timoris signa misisse: quod suis non subvenissent, quod de colle non decederent, quod vix equitum incursus sustinerent conlatisque in unum locum signis 4 conferti neque ordines neque signa servarent. Quod si iniquitatem loci timeret, datum iri tamen aliquo loco pugnandi facultatem, quod certe inde decedendum esset Afranio nec sine aqua permanere posset.

1 LXXII. Caesar in eam spem venerat, se sine pugna et sine vulnere suorum rem conficere posse, quod re frumentaria adversarios interclusisset. Cur etiam secundo 2 proelio aliquos ex suis amitteret? cur vulnerari pateretur optime de se meritos milites? cur denique fortunam periclitaretur? praesertim cum non minus esset imperato- 3 ris consilio superare quam gladio. Movebatur etiam misericordia civium, quos interficiendos videbat; quibus 4 salvis atque incolumibus rem optinere malebat. Hoc consilium Caesaris plerisque non probabatur; milites vero palam inter se loquebantur, quoniam talis occasio victoriae dimitteretur, etiam cum vellet Caesar, sese non esse pugnatu- 5 ros. Ille in sua sententia perseverat et paulum ex eo loco degreditur, ut timorem adversariis minuat.

ferunt. Caesar praesidiis in montibus dispositis omni ad Hiberum incluso itinere, quam proxime potest hostium castris, castra communit.

LXXIII. Postero die duces adversariorum perturbati, 1 quod omnem rei frumentariae fluminisque Hiberi spem dimiserant, de reliquis rebus consultabant. Erat unum 2 iter, Ilerdam si reverti vellent, alterum, si Tarraconem peterent. Haec consiliantibus eis nuntiantur aquatores ab equitatu premi nostro. Qua re cognita crebras stationes 3 disponunt equitum et cohortium alariarum legionariasque intericiunt cohortis vallumque ex castris ad aquam ducere incipiunt, ut intra munitionem et sine timore et sine stationibus aquari possent. Id opus inter se Petreius 4 atque Afranius partiuntur ipsique perficiundi operis causa longius progrediuntur.

LXXIII. Quorum discessu liberam nacti milites col- 1 loquiorum facultatem vulgo procedunt, et quem quisque in castris notum aut municipem habebat, conquirunt atque evocat. Primum agunt gratias omnes omnibus, quod sibi 2 perterritis pridie pepercissent: eorum se beneficio vivere. Deinde imperatoris fidem quaerunt, rectene se illi sint commissuri, et, quod non ab initio fecerint armaque cum hominibus necessariis et consanguineis contulerint, queruntur. His provocati sermonibus fidem ab imperatore 3 de Petrei atque Afranii vita petunt, ne quod in se scelus concepissem neu suos prodidisse videantur. Quibus confirmatis rebus se statim signa transluros confirmant legatosque de pace primorum ordinum centuriones ad Caesarem mittunt. Interim alii suos in castra invitandi causa 4 adducunt, alii ab suis abducuntur, adeo ut una castra iam facta ex binis viderentur; compluresque tribuni militum et centuriones ad Caesarem veniunt seque ei commendant. Idem hoc fit a principibus Hispaniae, quos evoca- 5 verant et secum in castris habebant obsidum loco. Hi suos notos hospitesque quaerebant, per quem quisque eorum aditum commendationis haberet ad Caesarem. Afranii etiam filius adulescens de sua ac parentis sui sa- 6 lute cum Caesare per Sulpicium legatum agebat. Erant 7

plena laetitia et gratulatione omnia, eorum, qui tanta pericula vitasse, et eorum, qui sine vulnere tantas res confecisse videbantur, magnumque fructum suae pristinae lenitatis omnium iudicio Caesar ferebat, consiliumque eius a cunctis probabatur.

- 1 LXXV. Quibus rebus nuntiatis Afranio, ab instituto opere discedit seque in castra recipit, sic paratus, ut videbatur, ut, quicumque accidisset casus, hunc quieto et
2 aequo animo ferret. Petreius vero non deserit sese. Armatur familiam: cum hac et praetoria cohorte cetratorum barbarisque equitibus paucis, beneficiariis suis, quos suae custodiae causa habere consuevit, improvise ad vallum advolat, colloquia militum interrumpit, nostros
3 repellit a castris, quos deprendit, interficit. Reliqui coeunt inter se et repentino periculo exterriti sinistras sagis involvunt gladiosque destringunt, atque ita se a cetratis equitibusque defendunt castrorum propinquitate confisi seque in castra recipiunt et ab iis cohortibus, quae erant in statione ad portas, defenduntur.

- 1 LXXVI. Quibus rebus confectis flens Petreius manipulos circumit militesque appellat, ne se ne Pompeium imperatorem suum adversariis ad supplicium tradant, ob-
2 secret. Fit celeriter concursus in praetorium. Postulat, ut iurent omnes, se exercitum ducesque non deserturos neque prodituros, neque sibi separatim a reliquis consi-
3 lium capturos. Princeps in haec verba iurat ipse; idem iusiurandum adigit Afranium; subsequuntur tribuni militum centurionesque; centuriatim producti milites idem
4 iurant. Edicunt, penes quem quisque sit Caesaris miles, ut producat: productos palam in praetorio interficiunt. Sed plerosque ii, qui receperant, celant noctuque per
5 vallum emittunt. Sic terrore oblato a ducibus crudelitas in supplicio, nova religio iurisiurandi spem praesentis deditiois sustulit mentesque militum convertit et rem ad pristinam belli rationem redegit.

- 1 LXXVII. Caesar, qui milites adversariorum in castra per tempus colloqui venerant, summa diligentia conquiri
2 et remitti iubet. Sed ex numero tribunorum militum

centurionumque nonnulli sua voluntate apud eum remanserunt. Quos ille postea magno in honore habuit; centuriones in priores ordines, equites Romanos in tribunicium restituit honorem.

LXXVII. Premebantur Afraniani pabulatione, aqua-¹ bantur aegre. Frumenti copiam legionarii nonnullam habebant, quod dierum XXII ab Ilerda frumentum iussi erant efferre, cetrati auxiliaresque nullam, quorum erant et facultates ad parandum exiguae et corpora insueta ad onera portanda. Itaque magnus eorum cotidie numerus² ad Caesarem perfugiebat. In his erat angustia res. Sed ex propositis consiliis duobus explicitius videbatur, Ilerdam reverti, quod ibi paulum frumenti reliquerant. Ibi se reliquum consilium explicaturos confidebant. Tarraco³ aberat longius; quo spatio plures rem posse casus recipere intellegebant. Hoc probato consilio ex castris profisciscuntur. Caesar equitatu praemisso, qui novissimum⁴ agmen carperet atque impediret, ipse cum legionibus subsequitur. Nullum intercedebat tempus, quin extremi cum equitibus proeliarentur.

LXXVIII. Genus erat hoc pugnae. Expeditae cohors¹ novissimum agmen claudebant pluresque in locis caesptribus subsistebant. Si mons erat ascendendus, facile² ipsa loci natura periculum repellebat, quod ex locis superioribus, qui antecesserant, suos ascendentes protegabant; cum vallis aut locus declivis suberat neque ii, qui³ antecesserant, morantibus opem ferre poterant, equites vero ex loco superiore in aversos tela coniciebant, tum magno erat in periculo res. Relinquebatur, ut, cum eius-⁴ modi locis esset appropinquatum, legionum signa consistere iuberent magnoque impetu equitatum repellerent, eo summo repente incitati cursu sese in vallis universi demitterent, atque ita transgressi rursus in locis superioribus consistenterent. Nam tantum ab equitum suorum⁵ auxiliis aberant, quorum numerum habebant magnum, ut eos superioribus perterritos proeliis in medium reciperent agmen utroque eos tuerentur; quorum nulli ex itinere excedere licebat, quin ab equitatu Caesaris exciperetur.

1 LXXX. Tali dum pugnatur modo, lente atque paulatim proceditur crebroque, ut sint auxilio suis, subsistunt; ut tum accidit. Milia enim progressi IIII vehementiusque peragitati ab equitatu montem excelsum capiunt ibique una fronte contra hostem castra muniunt neque
3 iumentis onera deponunt. Ubi Caesaris castra posita tabernaculaque constituta et dimissos equites pabulandi causa animum adverterunt, sese subito proripiunt hora circiter sexta eiusdem diei et spem nacti morae discessu
4 nostrorum equitum iter facere incipiunt. Qua re animum adversa Caesar relictis impedimentis *cum* legionibus subsequitur, praesidio paucas cohortis relinquit; hora X. subsequi pabulatores equitesque revocari iubet. Celeriter
5 equitatus ad cotidianum itineris officium revertitur. Pugnatur acriter ad novissimum agmen, adeo ut paene terga convertant, compluresque milites, etiam nonnulli centuriones, interficiuntur. Instabat agmen Caesaris atque universum imminebat.

1 LXXXI. Tum vero neque ad explorandum idoneum locum castris neque ad progrediendum data facultate consistunt necessario et procul ab aqua et natura iniquo
2 loco castra ponunt. Sed isdem de causis Caesar, quae supra sunt demonstratae, proelio non lacessit et eo die tabernacula statui passus non est, quo paratiores essent ad insequendum omnes, sive noctu sive interdiu erumperent. Illi animadverso vitio castrorum tota nocte munitiones proferunt castraque castris convertunt. Hoc idem postero die a prima luce faciunt totumque in ea re diem
4 consumunt. Sed quantum opere processerant et castra protulerant, tanto aberant ab aqua longius, et praesenti
5 malo aliis malis remedia dabantur. Prima nocte aquandi causa nemo egreditur ex castris; proximo die praesidio in castris relicto universas ad aquam copias educunt, pabulatum emittitur nemo. His eos suppliciiis male haberi Caesar et necessariam subire deditiorem quam proelio decertare malebat. Conatur tamen eos vallo fossaque circummunire, ut quam maxime repentinas eorum eruptiones demoretur; quo necessario descensuros existimabat.

Illi et inopia pabuli adducti, et quo essent ad id expedi- 7
tiores, omnia sarcinaria iumenta interfici iubent.

LXXXII. In his operibus consiliisque biduum con- 1
sumitur; tertio die magna iam pars operis Caesaris pro-
cesserat. Illi impediendae reliquae munitionis causa hora
circiter VIII signo dato legiones educunt aciemque sub
castris instruunt. Caesar ab opere legiones revocat, equi- 2
tatum omnem convenire iubet, aciem instruit: contra
opinionem enim militum famamque omnium videri proe-
lium defugisse magnum detrimentum adferebat. Sed eis- 3
dem de causis, quae sunt cognitae, quo minus dimicare
vellet, movebatur, atque hoc etiam magis, quod spatii
brevitas etiam in fugam coniectis adversariis non multum
ad summam victoriae iuvare poterat. Non enim amplius 4
pedum milibus duobus ab castris castra distabant. Hinc
duas partes acies occupabant duae; tertia vacabat, ad in-
cursum atque impetum militum relicta. Si proelium 5
committeretur, propinquitas castrorum celerem superatis
ex fuga receptum dabat. Hac de causa constituerat signa
inferentibus resistere, prior proelio non lacessere.

LXXXIII. Acies erat Afraniana duplex legionum v, 1
tertium in subsidiis locum alariae cohortes obtinebant;
Caesaris triplex; sed primam aciem quaternae cohortes 2
ex v legionibus tenebant, has subsidiariae ternae et rur-
sus aliae totidem suae cuiusque legionis subsequebantur;
sagittarii funditoresque media continebantur acie, equi-
tatus latera cingebat. Tali instructa acie tenere uterque 3
propositum videbatur: Caesar, ne nisi coactus proelium
committeret, ille, ut opera Caesaris impediret. Pro-
ducitur tum res, aciesque ad solis occasum continentur;
inde utrique in castra discedunt. Postero die munitiones 4
institutas Caesar parat perficere; illi vadum fluminis Si-
coris temptare, si transire possent. Qua re animadversa 5
Caesar Germanos levis armaturae equitumque partem flu-
men traicit crebrasque in ripis custodias disponit.

LXXXIII. Tandem omnibus rebus obsessi, quantum 1
iam diem sine pabulo retentis iumentis, aquae, lignorum,
frumenti inopia, colloquium petunt, et id, si fieri possit,

- 2 semoto a militibus loco. Ubi id a Caesare negatum et, palam si colloqui vellent, concessum est, datur obsidis loco Caesari filius Afranii. Venitur in eum locum, quem
- 3 Caesar delegit. Audiente utroque exercitu loquitur Afranius: Non esse aut ipsis aut militibus succensendum, quod fidem erga imperatorem suum Cn. Pompeium con-
- 4 servare voluerint. Sed satis iam fecisse officio satisque supplicii tulisse. Perpressos omnium rerum inopiam; nunc vero paene ut feras circummunitos prohiberi aqua, prohiberi ingressu, neque corpore dolorem neque animo igno-
- 5 miniam ferre posse. Itaque se victos confiteri: orare atque obsecrare, si qui locus misericordiae relinquatur, ne ad ultimum supplicium progredi necesse habeant. Haec quam potest demississime et subiectissime exponit.
- 1 LXXXV. Ad ea Caesar respondit: Nulli omnium has partis vel querimoniae vel miserationis minus convenisse.
- 2 Reliquos enim omnis officium suum praestitisse: *se*, qui etiam bona condicione, et loco et tempore aequo confligere noluerit, ut quam integerrima essent ad pacem omnia; exercitum suum, qui iniuria etiam accepta suisque inter-
- 3 fecit, quos in sua potestate habuerit, conservavit et texerit; illius denique exercitus milites, qui per se de concilianda pace egerint, qua in re omnium suorum vitae
- 4 consulendum putarint. Sic omnium ordinum partis in misericordia constitisse, ipsos duces a pace abhorruisse; eos neque colloqui neque indutiarum iura servasse et homines imperitos et per colloquium deceptos crude-
- 5 ter interfecisse. Accidisse igitur his, quod plerumque hominum nimia pertinacia atque arrogantia accidere soleat, uti eo recurrant et id cupidissime petant, quod paulo ante
- 6 contempserint. Neque nunc se illorum humilitate neque aliqua temporis opportunitate postulare, quibus rebus opes augeantur suae; sed eos exercitus, quos contra se
- 7 multos iam annos aluerint, velle dimitti. Neque enim VI legiones alia de causa missas in Hispaniam septimamque ibi conscriptam, neque tot tantasque classis paratas neque submissos duces rei militaris peritos. Nihil horum ad pacandas Hispanias, nihil ad usum provinciae provi-

sum, quae propter diuturnitatem pacis nullum auxilium desiderarit. Omnia haec iam pridem contra se parari: 8 in se novi generis imperia constitui, ut idem ad portas urbanis praesideat rebus et duas bellicosissimas provincias absens tot annis obtineat; in se iura magistratuum 9 commutari, ne ex praetura et consulatu, ut semper, sed per paucos probati et electi in provincias mittantur; in se etiam aetatis excusationem nihil valere, quod superioribus bellis probati ad optinendos exercitus evocentur; in 10 se uno non servari, quod sit omnibus datum semper imperatoribus, ut rebus feliciter gestis aut cum honore aliquo aut certe sine ignominia domum revertantur exercitumque dimittant. Quae tamen omnia et se tulisse pa- 11 tienter et esse laturum; neque nunc id agere, ut ab illis abductum exercitum teneat ipse, quod tamen sibi difficile non sit, sed ne illi habeant, quo contra se uti possint. Proinde, ut esset dictum, provinciis excederent exerci- 12 tumque dimitterent; si id sit factum, se nociturum nemini. Hanc unam atque extremam esse pacis condicionem.

LXXXVI. Id vero militibus fuit pergratum et iucun- 1 dum, ut ex ipsa significatione cognosci potuit, ut, qui aliquid iusti incommodi expectavissent, ultro praemium missionis ferrent. Nam cum de loco et tempore eius rei 2 controversia inferretur, et voce et manibus universi ex vallo, ubi constiterant, significare coeperunt, ut statim dimitterentur, neque omni interposita fide firmum esse posse, si in aliud tempus differretur. Paucis cum esset 3 in utramque partem verbis disputatum, res huc deducitur, ut ei, qui habeant domicilium aut possessionem in Hispania, statim, reliqui ad Varum flumen dimittantur; ne 4 quid eis noceatur, neu quis invitus sacramentum dicere cogatur, a Caesare cavetur.

LXXXVII. Caesar ex eo tempore, dum ad flumen 1 Varum veniatur, se frumentum daturum pollicetur. Addit etiam, ut, quod quisque eorum in bello amiserit, quae sint penes milites suos, iis, qui amiserant, restituatur; militibus aequa facta aestimatione pecuniam pro his rebus dissolvit. Quasumque postea controversias inter se milites 2

3 habuerunt, sua sponte ad Caesarem in ius adierunt. Petreius atque Afranius cum stipendium ab legionibus paene seditione facta flagitarentur, cuius illi diem nondum venisse dicerent, Caesar ut cognosceret, postulatum est, eo-
 4 que utrique, quod statuit, contenti fuerunt. Parte circiter tertia exercitus eo biduo dimissa duas legiones suas antecedere, reliquas subsequi iussit, ut non longo inter se spatio castra facerent, eique negotio Q. Fufium Calenum
 5 legatum praeficit. Hoc eius praescripto ex Hispania ad Varum flumen est iter factum, atque ibi reliqua pars exercitus dimissa est.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO CIVILI

COMMENTARIUS SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

I. Oppugnatio et deditio Massiliae. Hispania subacta.

C. Trebonius legatus Caesaris Massiliam undique obsidet, c. I. II. Massilienses ab L. Nasidio Pompeiano adiuti proelio navali a D. Bruto victi, c. III—VII., indutias a Trebonio impetrant, c. VIII—XIII.; quas cum subita eruptione facta operibusque Treboni disiectis violassent, hic celerrime ea reficit eosque in deditionem accipit, c. XIII—XVI. Interim in Hispania ulteriore M. Terentius Varro legatus Pompei desertus ab suis Caesari se dedit, c. XVII—XX. Caesar absens dictator dictus et Hispaniam omnem et Massiliam in deditionem accipit, c. XXI. XXII.

II. Curionis in Africa res gestae et exitus.

C. Curio Caesaris legatus ad Uticam bene rem gerit contra P. Attium Varum, c. XXIII—XXXVII., sed proelio temere ad Bagradam fl. commisso a Varo et Saburra Iubae regis Numidarum praefecto superatus interficitur, c. XXXVIII—XXXIX. Exercitus reliquiae partim in Siciliam se recipiunt, partim Varo se dedunt, partim a Iuba necantur, c. XXXXIII. XXXXIII.

I. Dum haec in Hispania geruntur, C. Trebonius le-¹gatus, qui ad oppugnationem Massiliae relictus erat, duabus ex partibus aggerem, vineas turresque ad oppidum² agere instituit. Una erat proxima portui navalibusque,² altera ad portam, qua est aditus ex Gallia atque Hispania,³ ad id mare, quod adiacet ad ostium Rhodani. Massilia enim fere ex tribus oppidi partibus mari adluitur; reliqua quarta est, quae aditum habeat ab terra. Huius quoque spatii pars ea, quae ad arcem pertinet, loci natura et valle altissima munita longam et difficilem habet oppugnationem.⁴ Ad ea perficienda opera C. Trebonius magnam iumentorum atque hominum multitudinem ex omni provincia vocat; vimina materiamque comportari iubet. Quibus comparatis rebus aggerem in altitudinem pedum LXXX extruit

II. Sed tanti erant antiquitus in oppido omnium¹ rerum ad bellum apparatus tantaque multitudo tormentorum, ut eorum vim nullae contextae viminibus vineae sustinere possent. Asseres enim pedum XII cuspidibus² praefixi, atque hi maximis ballistis missi, per IIII ordines cratium in terra defigebantur. Itaque pedalibus lignis³ coniunctis inter se porticus integebantur, atque hac agger inter manus proferebatur. Antecedebat testudo pedum⁴ LX aequandi loci causa facta item ex fortissimis lignis, convoluta omnibus rebus, quibus ignis iactus et lapides defendi possent. Sed magnitudo operum, altitudo muri⁵ atque turrium, multitudo tormentorum omnem administrationem tardabat. Crebrae etiam per Albicos eruptio-⁶ nes fiebant ex oppido ignesque aggeri et turribus inferebantur; quae facile nostri milites repellebant, magnisque

ultra illatis detrimentis eos, qui eruptionem fecerant, in oppidum reiciebant.

1 III. Interim L. Nasidius ab Cn. Pompeio cum classe
navium XVI, in quibus paucae erant aeratae, L. Domitio
Massiliensibusque subsidio missus freto Siciliae inpru-
2 dente atque inopinante Curione pervehitur adpulsisque
Messaniam navibus atque inde propter repentinum terro-
rem principum ac senatus fuga facta ex navalibus eorum
3 unam deducit. Hac adiuncta ad reliquas naves cursum
Massiliam versus perficit praemissaque clam navicula Do-
mitium Massiliensisque de suo adventu certiores facit
eosque magnopere hortatur, ut rursus cum Bruti classe
additis suis auxiliis confligant.

1 IIII. Massilienses post superius incommodum veteres
ad eundem numerum ex navalibus productas navis refe-
cerant summaque industria armaverant — remigum, gu-
2 bernatorum magna copia suppetebat — piscatoriasque
adiecerant atque contexerant, ut essent ab ictu telorum
remiges tuti: has sagittariis tormentisque compleverunt.
3 Tali modo instructa classe omnium seniorum, matrum
familiae, virginum precibus et fletu excitati, extremo
tempore civitati subvenirent, non minore animo ac fidu-
4 cia, quam ante dimicaverant, naves conscendunt. Com-
muni enim fit vitio naturae, ut *inprovisis* [latitatis] atque
incognitis rebus magis confidamus vehementiusque ex-
terreamur; ut tum accidit. Adventus enim L. Nasidii
5 summa spe et voluntate civitatem compleverat. Nacti
idoneum ventum ex portu exeunt et Tauroënta, quod est
castellum Massiliensium, ad Nasidium perveniunt ibique
naves expediunt rursusque se ad confligendum animo
confirmant et consilia communicant. Dextra pars adtri-
buitur Massiliensibus, sinistra Nasidio.

1 V. Eodem Brutus contendit aucto navium numero.
Nam ad eas, quae factae erant Arelate per Caesarem, ca-
ptivae Massiliensium accesserant sex. Has superioribus
2 diebus refecerat atque omnibus rebus instruxerat. Itaque
suos cohortatus, quos integros superavissent, ut victos
contemnerent, plenus spei bonae atque animi adversus

eos proficiscitur. Facile erat ex castris C. Treboni atque 3
omnibus superioribus locis prospicere in urbem, ut om-
nis iuventus, quae in oppido remanserat, omnesque su-
prioris aetatis cum liberis atque uxoribus publicisque
custodiis aut ex muro ad caelum manus tenderent, aut
templa deorum immortalium adirent et ante simulacra
proiecti victoriam ab dis exposcerent. Neque erat quis- 4
quam omnium, quin in eius diei casu suarum omnium
fortunarum eventum consistere existimaret. Nam et ho- 5
nesti ex iuventute et cuiusque aetatis amplissimi nomina-
tim evocati atque obsecrati navis conscenderant, ut, si
quid adversi accidisset, ne ad conandum quidem sibi
quicquam reliqui fore viderent; si superavissent, vel do-
mesticis opibus vel externis auxiliis de salute urbis con-
fiderent.

VI. Commisso proelio Massiliensibus res nulla ad 1
virtutem defuit; sed memores eorum praeceptorum, quae
paulo ante ab suis acceperant, hoc animo decertabant, ut
nullum aliud tempus ad conandum habituri viderentur
et, quibus in pugna vitae periculum accideret, non ita
multo se reliquorum civium fatum antecedere existima-
rent, quibus urbe capta eadem esset belli fortuna pa-
tienda. Diductisque nostris paulatim navibus et arti- 2
ficio gubernatorum *et* mobilitati navium locus dabatur,
et si quando nostri facultatem nacti ferreis manibus inie-
ctis navem religaverant, undique suis laborantibus suc-
currebant. Neque vero coniuncti Albicis comminus pu- 3
gnando deficiebant neque multum cedebant virtute nostris.
Simul ex minoribus navibus magna vis eminus missa te-
lorum multa nostris [de improvise] imprudentibus atque
impeditis vulnera inferebant. Conspicataeque naves tri- 4
remes duae navem D. Bruti, quae ex insigni facile agno-
sci poterat, duabus ex partibus sese in eam incitaverant.
Sed tantum re provisa Brutus celeritate navis enisus est,
ut parvo momento antecederet. Illae adeo graviter inter 5
se incitatae conflixerunt, ut vehementissime utraque ex
concursu laborarent, altera vero praefracto rostro tota
collabefieret. Qua re animadversa, quae proximae ei loco 6

ex Bruti classe naves erant, in eas impeditas impetum faciunt celeriterque ambas deprimunt.

1 VII. Sed Nasidianae naves nullo usui fuerunt celeriterque pugna excesserunt: non enim has aut conspectus patriae aut propinquorum praecepta ad extremum vitae
2 periculum adire cogeabant. Itaque ex eo numero navium nulla desiderata est; ex Massiliensium classe v sunt depressae, IIII captae, una cum Nasidianis profugit; quae
3 omnes citeriorem Hispaniam petiverunt. At ex reliquis una praemissa Massiliam huius nuntii perferendi gratia cum iam adpropinquaret urbi, omnis sese multitudo effudit, et re cognita tantus luctus excepit, ut urbs ab
4 hostibus capta eodem vestigio videretur. Massilienses tamen nihilo secius ad defensionem urbis reliqua apparare coeperunt.

1 VIII. Est animadversum ab legionariis, qui dextram partem operis administrabant, ex crebris hostium eruptionibus magno sibi |esse praesidio posse, si ibi pro castello ac receptaculo turrin ex latere sub muro fecissent. Quam primo ad repentinos incursus humilem par-
2 vamque fecerunt. Huc se referebant; hinc, si qua maior oppresserat vis, propugnabant; hinc ad repellendum et prosequendum hostem procurrebant. Patebat haec quoque versus pedes XXX, sed parietum crassitudo pedes v.
3 Postea vero, ut est rerum omnium magister usus, hominum adhibita sollertia inventum est, magno esse usui posse, si haec esset in altitudinem turris elata. Id hac ratione perfectum est.

1 VIII. Ubi turris altitudo perducta est ad contabulationem, eam in parietes instruxerunt ita, ut capita tignorum extrema parietum structura tegerentur, ne quid emine-
2 ret, ubi ignis hostium adhaeresceret. Hanc [in] super contignationem, quantum tectum plutei ac vinearum passum est, latericulo adstruxerunt supraque eum locum II tigna transversa iniecerunt non longe ab extremis parietibus, quibus suspenderent eam contignationem, quae turri tegimento esset futura, supraque ea tigna directo transver-
3 sas trabes iniecerunt easque axibus religaverunt. Has

paulo longiores atque eminentiores, quam extremi parietes erant, effecerunt, ut esset, ubi tegimenta praependere possent ad defendendos ictus ac repellendos, cum inter eam contignationem parietes extruerentur; eamque contabulationem summam lateribus lutoque constraverunt, ne quid ignis hostium nocere posset, centonesque insuper iniecerunt, ne aut tela tormentis immissa tabulationem perfringerent aut saxa ex catapultis latericium discuterent. Storias autem ex funibus ancorariis tres in longitudinem parietum turris latas IIII pedes fecerunt easque ex tribus partibus, quae ad hostes vergebant, eminentibus trabibus circum turrim praependentes religaverunt; quod unum genus tegimenti aliis locis erant experti nullo telo neque tormento traici posse. Ubi vero ea pars turris, quae erat perfecta, tecta atque munita est ab omni ictu hostium, pluteos ad alia opera abduxerunt; turris tectum per se ipsum pressionibus ex contignatione prima suspendere ac tollere coeperunt. Ubi, quantum storiarum demissio patiebatur, tantum elevarant, intra haec tegimenta additi atque muniti parietes lateribus extruebant rursusque alia pressione ad aedificandum sibi locum expediebant. Ubi tempus alterius contabulationis videbatur, tigna item ut primo tecta extremis lateribus instruebant exque ea contignatione rursus summam contabulationem storiasque elevabant. Ita tuto ac sine ullo vulnere ac periculo sex tabulata extruxerunt fenestrasque, quibus in locis visum est, ad tormenta mittenda in struendo reliquerunt.

X. Ubi ex ea turri, quae circum essent opera, tueri se posse confisi sunt, musculum pedes LX longum ex materia bipedali, quem a turri latericia ad hostium turrim murumque perducerent, facere instituerunt; cuius musculi haec erat forma. Duae primum trabes in solo aequae longae distantes inter se pedes IIII collocantur inque eis columellae pedum in altitudinem v defiguntur. Has inter se capreolis molli fastigio coniungunt, ubi tigna, quae musculi tegendi causa ponant, collocentur. Eo super tigna bipedalia iniciunt eaque laminis clavisque religant. Ad extremum musculi tectum trabesque extremas qua-

dratas regulas IIII patentis digitos defigunt, quae lateres, 5 qui super musculo struantur, contineant. Ita fastigate atque ordinatim structo *tecto*, ut trabes erant in capreolis collocatae, lateribus lutoque musculus, ut ab igni, 6 qui ex muro iaceretur, tutus esset, contegitur. Super lateres coria inducuntur, ne canalibus aqua inmissa lateres diluere posset. Coria autem, ne rursus igni ac lapidi- 7 bus corrumpantur, centonibus conteguntur. Hoc opus omne tectum vineis ad ipsam turrim perficiunt subitoque inopinantibus hostibus machinatione navali, phalangis subiectis, ad turrim hostium admovent, ut aedificio iungatur.

1 XI. Quo malo perterriti subito oppidani saxa, quam maxima possunt, vectibus promovent praecipitataque muro in musculum devolvunt. Ictum firmitas materiae sustinet, et quidquid incidit, fastigio musculi elabitur.

2 Id ubi vident, mutant consilium: cupas taeda ac pice refertas incendunt easque de muro in musculum devolvunt. Involutae labuntur, delapsae a lateribus longuriis furcis-

3 que ab opere removentur. Interim sub musculo milites vectibus infima saxa turris hostium, quibus fundamenta continebantur, convellunt. Musculus ex turri latericia a nostris telis tormentisque defenditur; hostes ex muro ac turribus submoventur; non datur libera muri defen- 4 dendi facultas. Compluribus iam lapidibus ex ea, quae suberat, turri subductis repentina ruina pars eius turris concidit, pars reliqua consequens procumbebat, cum hostes urbis direptione perterriti inermes cum infulis se porta foras universi proripiunt, ad legatos atque exercitum supplices manus tendunt.

1 XII. Qua nova re oblata omnis administratio belli consistit militesque aversi a proelio ad studium audiendi 2 et cognoscendi feruntur. Ubi hostes ad legatos exercitumque pervenerunt, universi se ad pedes proiciunt; 3 orant, ut adventus Caesaris expectetur. Captam suam urbem videre; opera perfecta, turrim subrutam: itaque ab defensione desistere. Nullam exoriri moram posse, quo minus, cum venisset, si imperata non facerent ad 4 nutum, e vestigio diriperentur. Docent, si omnino turris

concidisset, non posse milites contineri, quin spe prae-
dae in urbem irrumperent urbemque delerent. Haec at-
que eiusdem generis complura ut ab hominibus doctis
magna cum misericordia fletuque pronuntiantur.

XIII. Quibus rebus commoti legati milites ex opere 1
deducunt, oppugnatione desistunt; operibus custodias
relinquunt. Indutiarum quodam genere misericordia fa- 2
cto adventus Caesaris expectatur. Nullum ex muro, nul-
lum a nostris mittitur telum: ut re confecta, omnes curam
et diligentiam remittunt. Caesar enim per litteras Tre- 3
bonio magnopere mandaverat, ne per vim oppidum ex-
pugnari pateretur, ne gravius permoti milites et defectio-
nis odio et contemptione sui et diutino labore omnes pube-
res interficerent; quod se facturos minabantur, aegreque 4
tunc sunt retenti, quin oppidum irrumperent, graviterque
eam rem tulerunt, quod stetisse per Trebonium, quo mi-
nus oppido potirentur, videbatur.

XIII. At hostes sine fide tempus atque occasionem 1
fraudis ac doli quaerunt interiectisque aliquot diebus,
nostris languentibus atque animo remissis, subito meri-
diano tempore, cum alius discessisset, alius ex diutino
labore in ipsis operibus quieti se dedisset, arma vero
omnia reposita contactaque essent, portis [se] foras erum-
punt, secundo magnoque vento ignem operibus inferunt.
Hunc sic distulit ventus, uti uno tempore agger, plutei, 2
testudo, turris, tormenta flammam conciperent et prius
haec omnia consumerentur, quam, quemadmodum accidis-
set, animadverti posset. Nostri repentina fortuna permoti 3
arma, quae possunt, arripiunt; alii ex castris sese inci-
tant. Fit in hostis impetus eorum, sed muro sagittis tor-
mentisque fugientes persequi prohibentur. Illi sub murum 4
se recipiunt ibique musculum turrimque latericiam libere
incendunt. Ita multorum mensium labor hostium perfidia
et vi tempestatis puncto temporis interiit. Temptaverunt 5
hoc idem Massilienses postero die. Eandem nacti tempe-
statem maiore cum fiducia ad alteram turrim aggeremque
eruptione pugnaverunt multumque ignem intulerunt. Sed 6
ut superioris temporis contentionem nostri omnem remi-

serant, ita proximi diei casu admoniti omnia ad defensionem paraverant. Itaque multis interfectis reliquos infecta re in oppidum repulerunt.

1 XV. Trebonius ea, quae sunt amissa, multo maiore
militum studio administrare et reficere instituit. Nam ubi
tantos suos labores et apparatus male cecidisse viderunt
indutiisque per scelus violatis suam virtutem irrisui fore
perdoluerunt, quod, unde agger omnino comportari pos-
2 set, nihil erat reliquum, omnibus arboribus longe lateque
in finibus Massiliensium excisis et convectis, aggerem
novi generis atque inauditum ex latericiis duobus muris
senum pedum crassitudine atque eorum murorum conti-
gnatione facere instituerunt, aequa fere altitudine atque
3 ille congesticius ex materia fuerat agger. Ubi aut spa-
tium inter muros aut inbecillitas materiae postulare vi-
deretur, pilae interponuntur, transversaria tigna iniciuntur,
quae firmamento esse possint, et quidquid est contigna-
4 tum, cratibus consternitur, crates luto integuntur. Sub
tecto miles dextra ac sinistra muro tectus, adversus plutei
obiectu, operi quaecumque sunt usui, sine periculo sub-
5 portat. Celeriter res administratur; diurni laboris de-
trimentum sollertia et virtute militum brevi reconciliatur.
Portae, quibus locis videtur, eruptionis causa in muro
relinquuntur.

1 XVI. Quod ubi hostes viderunt, ea, quae diu longo
que spatio refici non posse sperassent, paucorum dierum
opera et labore ita refecta, ut nullus perfidiae neque eru-
ptioni locus esset nec quicquam omnino relinqueretur,
2 qua aut vi militibus aut igni operibus noceri posset, eo-
demque exemplo sentiunt totam urbem, qua sit aditus ab
terra, muro turribusque circumiri posse, sic ut ipsis con-
sistendi in suis munitionibus locus non esset, cum paene
inaedificata in muris ab exercitu nostro moenia vide-
3 rentur ac telum manu coniceretur, suorumque tormen-
torum usum, quibus ipsi magna speravissent, spatio
propinquitatis interire, parique condicione ex muro ac
turribus bellandi data se virtute nostris aequare non

posse intellegunt, ad easdem deditionis condiciones recurrunt.

XVII. M. Varro in ulteriore Hispania initio cognitis 1
iis rebus, quae sunt in Italia gestae, diffidens Pompeianis
rebus, amicissime de Caesare loquebatur: praeoccupa- 2
tum sese legatione ab Cn. Pompeio, teneri obstrictum
fide; necessitudinem quidem sibi nihilo minorem cum
Caesare intercedere; neque se ignorare, quod esset offi-
cium legati, qui fiduciarum operam obtineret, quae vires
suae, quae voluntas erga Caesarem totius provinciae.
Haec omnibus ferebat sermonibus neque se in ullam par- 3
tem movebat. Postea vero, cum Caesarem ad Massiliam 4
detineri cognovit, copias Petrei cum exercitu Afranii esse
coniunctas, magna auxilia convenisse, magna esse in spe
atque expectari et consentire omnem citeriorem provin-
ciam, quaeque postea acciderant, de angustiis ad Iler-
dam rei frumentariae, accepit, atque haec ad eum latius
atque inflatus Afranius perscribebat, se quoque ad motus
fortunaе movere coepit.

XVIII. Delectum habuit tota provincia, legionibus 1
completis duabus cohortes circiter xxx alarias addidit.
Frumenti magnum numerum coëgit, quod Massiliensibus,
item quod Afranio Petreioque mitteret. Naves longas x
Gaditanis ut facerent imperavit, complures praeterea [in] 2
Hispani faciendas curavit. Pecuniam omnem omniaque or-
namenta ex fano Herculis in oppidum Gadis contulit; eo
sex cohortes praesidii causa ex provincia misit Gaiumque
Gallonium equitem Romanum familiarem Domitii, qui eo
procurandae hereditatis causa venerat missus a Domitio,
oppido Gadibus praefecit; arma omnia privata ac publica
in domum Galloni contulit. Ipse habuit graves in Caesa- 3
rem contiones. Saepe ex tribunali praedicavit, adversa
Caesarem proelia fecisse, magnum numerum ab eo mili-
tum ad Afranium perfugisse: haec se certis nuntiis, certis
auctoribus comperisse. Quibus rebus perterritos civis 4
Romanos eius provinciae sibi ad rempublicam admini-
strandam HS CLXXX et argenti pondo xx milia, tritici
modios CXX milia polliceri coëgit. Quas Caesari esse ami- 5

cas civitates arbitrabatur, his graviora onera iniungebat praesidiaque eo deducebat et iudicia in privatos reddebat; qui verba atque orationem adversus rempublicam habuissent, eorum bona in publicum addicebat. Provinciam omnem in sua et Pompei verba iusiurandum ad-
 5 igebat. Cognitis iis rebus, quae sunt gestae in citeriore Hispania, bellum parabat. Ratio autem haec erat belli, ut se cum II legionibus Gadis conferret, naves frumentumque omne ibi contineret: provinciam enim omnem Caesaris rebus favere cognoverat. In insula frumento navibusque comparatis bellum duci non difficile existima-
 7 bat. Caesar, etsi multis necessariisque rebus in Italiam revocabatur, tamen constituerat nullam partem belli in Hispaniis relinquere, quod magna esse Pompei beneficia et magnas clientelas in citeriore provincia sciebat.

1 XVIII. Itaque duabus legionibus missis in ulteriorem Hispaniam cum Q. Cassio, tribuno plebis, ipse cum DC equitibus magnis itineribus progreditur edictumque praemittit, ad quam diem magistratus principesque omnium
 2 civitatum sibi esse praesto Cordubae vellet. Quo edicto tota provincia pervulgato nulla fuit civitas, quin ad id tempus partem senatus Cordubam mitteret, non civis Ro-
 3 manus paulo notior, quin ad diem conveniret. Simul ipse Cordubae conventus per se portas Varroni clausit, custodias vigilasque in turribus muroque disposuit, cohortes
 4 duas, quae colonicae appellabantur, cum eo casu venissent, tuendi oppidi causa apud se retinuit. Isdem diebus Carmonenses, quae est longe firmissima totius provin-
 5 ciae civitas, deductis tribus in arcem oppidi cohortibus a Varrone praesidio, per se cohortes eiecit portasque praeclusit.

1 XX. Hoc vero magis properare Varro, ut cum legio-
 2 nibus quam primum Gadis contenderet, ne itinere aut traiectu intercluderetur: tanta ac tam secunda in Caesa-
 3 rem voluntas provinciae reperiebatur. Progresso ei paulo longius litterae a Gadibus redduntur, simulatque sit cognitum de edicto Caesaris, consensisse Gaditanos principes cum tribunis cohortium, quae essent ibi in praesidio,

ut Gallonium ex oppido expellerent, urbem insulamque
 Caesari servarent. Hoc inito consilio denuntiavisse Gal- 3
 lonio, ut sua sponte, dum sine periculo liceret, excederet
 Gadibus; si id non fecisset, sibi consilium capturos. Hoc
 timore adductum Gallonium Gadibus excessisse. His co- 4
 gnitis rebus altera ex duabus legionibus, quae vernacula
 appellabatur, ex castris Varronis adstante et inspectante
 ipso signa sustulit seseque Hispalim recepit atque in foro
 et porticibus sine maleficio consedit. Quod factum adeo 5
 eius conventus cives Romani comprobaverunt, ut domum
 ad se quisque hospitio cupidissime reciperet. Quibus re- 6
 bus perterritus Varro, cum itinere converso sese Italicam
 venturum praemisisset, certior ab suis factus est, prae-
 clusas esse portas. Tum vero omni interclusus itinere ad 7
 Caesarem mittit, paratum se esse legionem, cui iusserit,
 tradere. Ille ad eum Sextum Caesarem mittit atque huic
 tradi iubet. Tradita legione Varro Cordubam ad Caesa- 8
 rem venit; relatis ad eum publicis cum fide rationibus,
 quod penes eum est pecuniae, tradit et, quid ubique ha-
 beat frumenti et navium, ostendit.

XXI. Caesar contione habita Cordubae omnibus ge- 1
 neratim gratias agit: civibus Romanis, quod oppidum in
 sua potestate studuissent habere, Hispanis, quod praesi-
 dia expulissent, Gaditanis, quod conatus adversariorum
 infregissent seseque in libertatem vindicassent, tribunis
 militum centurionibusque, qui eo praesidii causa vene-
 rant, quod eorum consilia sua virtute confirmassent.
 Pecunias, quas erant in publicum Varroni cives Romani 2
 polliciti, remittit; bona restituit iis, quos liberius locutos
 hanc poenam tulisse cognoverat. Tributis quibusdam pu- 3
 blicis privatisque praemiis reliquos in posterum bona spe
 complet biduumque Cordubae commemoratus Gadis pro-
 ficiscitur; pecunias monumentaque, quae ex fano Hercu-
 lis collata erant in privatam domum, referri in templum
 iubet. Provinciae Q. Cassium praeficit; huic IIII legiones 4
 attribuit. Ipse iis navibus, quas M. Varro quasque Ga-
 ditani iussu Varronis fecerant, Tarraconem paucis diebus
 pervenit. Ibi totius fere citerioris provinciae legationes

5 Caesaris adventum expectabant. Eadem ratione privatim ac publice quibusdam civitatibus habitis honoribus Tarracone discedit pedibusque Narbonem atque inde Massiliam pervenit. Ibi legem de dictatore latam seseque dictatorem dictum a M. Lepido praetore cognoscit.

1 XXII. Massilienses omnibus defessi malis, rei frumentariae ad summam inopiam adducti, bis navali proelio superati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam pestilentia conflictati ex diutina conclusione et mutatione victus — panico enim vetere atque ordeo corrupto omnes alebantur, quod ad huiusmodi casus antiquitus paratum in publicum contulerant — deiecta turri, labefacta magna parte muri, auxiliis provinciarum et exercituum desperatis, quos in Caesaris potestatem venisse cognoverant, sese
2 dedere sine fraude constituunt. Sed paucis ante diebus L. Domitius cognita Massiliensium voluntate navibus III comparatis, ex quibus duas familiaribus suis attribuerat, unam ipse conscenderat, nactus turbidam tempestatem
3 profectus est. Hunc conspicatae naves, quae missu Bruti consuetudine cotidiana ad portum excubabant, sublatis
4 ancoris sequi coeperunt. Ex his unum ipsius navigium contendit et fugere perseveravit auxilioque tempestatis ex conspectu abiit, duo perterrita concursu nostrarum
5 navium sese in portum receperunt. Massilienses arma tormenta ex oppido, ut est imperatum, proferunt, navis ex portu navalibusque educunt, pecuniam ex publico
6 tradunt. Quibus rebus confectis Caesar magis eos pro nomine et vetustate quam pro meritis in se civitatis conservans duas ibi legiones praesidio relinquit, ceteras in Italiam mittit; ipse ad urbem proficiscitur.

1 XXIII. Isdem temporibus C. Curio in Africam profectus ex Sicilia et iam ab initio copias P. Atti Vari despiciens duas legiones ex IIII, quas a Caesare acceperat, D equites transportabat biduoque et noctibus tribus navigatione consumptis adpellit ad eum locum, qui ap-
2 pellatur Anquilaria. Hic locus abest a Clupeis passuum XXII milia habetque non incommodam aestate stationem
3 et duobus eminentibus promunturiis continetur. Huius

adventum L. Caesar filius cum x longis navibus ad Clupeam praestolans, quas naves Uticae ex praedonum bello subductas P. Attius reficiendas huius belli causa curaverat, veritus navium multitudinem ex alto refugerat, adpulsaeque ad proximum litus trireme constata et in litore relicta pedibus Adrumetum perfugerat. Id oppidum C. 4 Considius Longus unius legionis praesidio tuebatur. Reliquae Caesaris naves eius fuga se Adrumetum receperunt. Hunc secutus Marcius Rufus quaestor navibus XII, 5 quas praesidio onerariis navibus Curio ex Sicilia eduxerat, postquam in litore relictam navem conspexit, hanc remulco abstraxit; ipse ad Curionem cum classe redit.

XXIII. Curio Marcium Uticam navibus praemittit; 1 ipse eodem cum exercitu proficiscitur biduique iter progressus ad flumen Bagradam pervenit. Ibi C. Caninium 2 Rebilum legatum cum legionibus reliquit; ipse cum equitatu antecedit ad Castra exploranda Corneliana, quod is locus peridoneus castris habebatur. Id autem est iugum 3 directum eminens in mare, utraque ex parte praeruptum atque asperum, sed tamen paulo leniore fastigio ab ea parte, quae ad Uticam vergit. Abest directo itinere ab 4 Utica paulo amplius passus mille. Sed hoc itinere est fons, quo mare succedit longius, lateque is locus restagnat: quem si qui vitare voluerit, sex milium circuitu in oppidum pervenit.

XXV. Hoc explorato loco Curio castra Vari con- 1 spicit muro oppidoque coniuncta ad portam, quae appellatur bellica, admodum munita natura loci, una ex parte ipso oppido Utica, altera a theatro, quod est ante oppidum, substructionibus eius operis maximis, aditu ad castra difficili et angusto. Simul animadvertit, multa undique 2 portari atque agi plenissimis viis, quae repentini tumultus timore ex agris in urbem conferantur. Huc equitatum 3 mittit, ut diriperet atque haberet loco praedae; eodemque tempore his rebus subsidio DC equites Numidae ex oppido peditesque CCCC mittuntur a Varo, quos auxilii causa rex Iuba paucis diebus ante Uticam miserat. Huic 4 et paternum hospitium cum Pompeio et simultas cum

Curione intercedebat, quod tribunus plebis legem promulgaverat, qua lege regnum Iubae publicaverat. Concurrent equites inter se; neque vero primum impetum nostrorum Numidae ferre potuerunt, sed interfectis circiter CXX reliqui se in castra ad oppidum receperunt.

6 Interim adventu longarum navium Curio pronuntiare onerariis navibus iubet, quae stabant ad Uticam numero circiter CC, se in hostium habiturum loco, qui non e

7 vestigio ad Castra Cornelianam traduxisset. Qua pronuntiatione facta temporis puncto sublatis ancoris omnes Uticam relinquunt et, quo imperatum est, transeunt. Quae res omnium rerum copia complevit exercitum.

1 XXVI. His rebus gestis Curio se in castra ad Bagradam recipit atque universi exercitus conclamatione imperator appellatur posteroque die exercitum Uticam

2 ducit et prope oppidum castra ponit. Nondum opere castrorum perfecto equites ex statione nuntiant, magna auxilia equitum peditumque ab rege missa Uticam venire; eodemque tempore vis magna pulveris cernebatur, et

3 vestigio temporis primum agmen erat in conspectu. Novitate rei Curio permotus praemittit equites, qui primum impetum sustineant ac morentur; ipse celeriter ab opere

4 deductis legionibus aciem instruit. Equitesque committunt proelium et, priusquam plane legiones explicari et consistere possent, tota auxilia regis impedita ac perturbata, quod nullo ordine et sine timore iter fecerant, in fugam coniciunt equitatuque omni fere incolumi, quod se per litora celeriter in oppidum recepit, magnum peditum numerum interficiunt.

1 XXVII. Proxima nocte centuriones Marsi duo ex castris Curionis cum manipularibus suis XXII ad Attium

2 Varum perfugiunt. Hi sive, vere quam habuerant opinionem, ad eum perferunt, sive etiam auribus Vari serviunt — nam quae volumus, et credimus libenter, et quae sentimus ipsi, reliquos sentire speramus —, confirmant quidem certe, totius exercitus animos alienos esse a Curione, maximeque opus esse, in conspectum exercitum venire et colloquendi dare facultatem. Qua opi-

nione adductus Varus postero die mane legiones ex castris educit. Facit idem Curio, atque una valle non magna interiecta suas uterque copias instruit.

XXVIII. Erat in exercitu Vari Sextus Quintilius Va-¹rus, quem fuisse Corfini supra demonstratum est. Hic dimissus a Caesare in Africam venerat, legionesque eas traduxerat Curio, quas superioribus temporibus Corfinio receperat Caesar, adeo ut paucis mutatis centurionibus idem ordines manipulique constarent. Hanc nactus ap-²pellationis causam Quintilius circuire aciem Curionis atque obsecrare milites coepit, ne primam sacramenti, quod apud Domitium atque apud se quaestorem dixissent, memoriam deponerent neu contra eos arma ferrent, qui eadem essent usi fortuna eademque in obsidione perpassi, neu pro his pugnarent, a quibus *cum* contumelia perfugae appellarentur. Huc pauca ad spem largitionis addi-³dit, quae ab sua liberalitate, si se atque Attium secuti essent, expectare deberent. Hac habita oratione nullam ⁴in partem ab exercitu Curionis fit significatio, atque ita suas uterque copias reducit.

XXVIII. At[que] in castris Curionis magnus omnium ¹incessit timor: nam is variis hominum sermonibus celeriter augetur. Unusquisque enim opiniones fingeat et ad id, quod ab alio audierat, sui aliquid timoris addebat. Hoc ubi uno auctore ad plures permanerat, atque alius ²alii tradiderat, plures auctores eius rei videbantur. *Erat* ³civile bellum; genus hominum, cui liceret libere facere et sequi, quod vellet; legiones eae, quae paulo ante apud adversarios fuerant — nam etiam Caesaris beneficium mutaverat consuetudo [qua offerrentur] —; municipia etiam diversis partibus coniuncta — neque enim ex Marsis Pa-
lignisque veniebant *Uticam*, qui *non* [superiore nocte] *tuto a Vari in Curionis castra commearent* —. Itaque ⁴nonnulli graviores sermones militum [dubia] durius accipiebantur, nonnulli etiam ab iis, qui diligentiores videri volebant, fingeantur.

XXX. Quibus de causis consilio convocato de summa ¹

- 2 rerum deliberare incipit. Erant sententiae, quae conandum omnibus modis castraque Vari oppugnanda censerent, quod huiusmodi militum consiliis otium maxime contrarium esse arbitrarentur: postremo praestare dicebant, per virtutem in pugna belli fortunam experiri, quam desertos et circumventos ab suis gravissimum supplicium
- 3 perpeti. Erant, qui censerent de tertia vigilia in Castra Cornelia recedendum, ut maiore spatio temporis interiecto militum mentes sanarentur, simul, si quid gravius accidisset, magna multitudine navium et tutius et facilius in Siciliam receptus daretur.
- 1 XXXI. Curio utrumque improbens consilium, quantum alteri sententiae deesset animi, tantum alteri superesse dicebat: hos turpissimae fugae rationem habere, illos etiam iniquo loco dimicandum putare. *Qua enim, inquit, fiducia et opere et natura loci munitissima castra*
- 3 *expugnari posse confidimus? Aut vero quid proficimus, si accepto magno detrimento ab oppugnatione castrorum discedimus? Quasi non felicitas rerum gestarum exercitus benivolentiam imperatoribus et res adversae*
- 4 *odia colligant! Castrorum autem mutatio quid habet nisi turpem fugam et desperationem omnium et alienationem exercitus? Nam neque prudentes suspicari oportet, sibi parum credi, neque improbos scire, sese timeri, quod illis licentiam timor augeat noster, his studia de-*
- 5 *minuat. Quod si iam, inquit, haec explorata habeamus, quae de exercitus alienatione dicuntur, quae quidem ego aut omnino falsa aut certe minora opinione esse confido, quanto haec dissimulari et occultari, quam per*
- 6 *nos confirmari praestet? An non, uti corporis vulnera, ita exercitus incommoda sunt tegenda, ne spem adversariis augeamus? At etiam, ut media nocte proficiscamur, addunt, quo maiorem, credo, licentiam habeant, qui peccare conentur. Namque huiusmodi res aut pudore aut metu tenentur, quibus rebus nox maxime ad-*
- 8 *versaria est. Quare neque tanti sum animi, ut sine spe castra oppugnanda censeam, neque tanti timoris, ut ipse deficiam, atque omnia prius experienda arbitror*

magnaue ex parte iam me una vobiscum de re iudicium facturum confido.

XXXII. Dimisso consilio contionem advocat militum. 1
 Commemorat, quo sit eorum usus studio ad Corfinium
 Caesar, ut magnam partem Italiae beneficio atque aucto-
 ritate eorum suam fecerit. *Vos enim vestrumque factum 2*
omnia, inquit, deinceps municipia sunt secuta, neque
sine causa et Caesar amicissime de vobis et illi gravis-
sime iudicaverunt. Pompeius enim nullo proelio pul-
sus vestri facti praeiudicio demotus Italia excessit;
Caesar me, quem sibi carissimum habuit, provinciam
Siciliam atque Africam, sine quibus urbem atque Ita-
liam tueri non potest, vestrae fidei commisit. Adsunt, 4
qui vos hortentur, ut a nobis desciscatis. Quid enim
est illis optatius, quam uno tempore et nos circumvenire
et vos nefario scelere obstringere? aut quid irati gra-
vis de vobis sentire possunt, quam ut eos prodatis, qui
se vobis omnia debere iudicant, in eorum potestatem
veniat, qui se per vos perisse existimant? An vero in 5
Hispania res gestas Caesaris non audistis? duos pul-
los exercitus? duos superatos duces? duas receptas
provincias? haec acta diebus XL, quibus in conspectum
adversariorum venerit Caesar? An, qui incolumes re-
sistere non potuerunt, perditum resistent? vos autem in-
certa victoria Caesarem secuti diiudicata iam belli
fortuna victum sequamini, cum vestri officii praemia
percipere debeatis? Desertos enim se ac proditos a vo-
bis dicunt et prioris sacramenti mentionem faciunt. 7
Vosne vero L. Domitium, an vos Domitius deseruit? 8
Nonne extremam pati fortunam paratos proiecit ille?
nonne sibi clam vobis salutem fuga petivit? nonne pro-
ditum per illum Caesaris beneficio estis conservati? Sa-
cramento quidem vos tenere qui potuit, cum proiectis
fascibus et deposito imperio privatus et captus ipse in
alienam venisset potestatem? Relinquitur nova religio,
ut eo neglecto sacramento, quo tenemini, respiciatis
illud, quod deditioe ducis et capitis deminutione sub-
latum est. At, credo, si Caesarem probatis, in me 10

offenditis. Qui de meis in vos meritis praedicaturus non sum, quae sunt adhuc et mea voluntate et vestra expectatione leviora; sed tamen sui laboris milites semper eventu belli praemia petiverunt, qui qualis sit futurus, ne vos quidem dubitatis: diligentiam quidem nostram aut, quem ad finem adhuc res processit, fortunam cur praeteream? An paenitet vos, quod salvum atque incolumem exercitum nulla omnino nave desiderata traduxerim? quod classem hostium primo impetu adveniens profligaverim? quod bis per biduum equestri proelio superaverim? quod ex portu sinuque adversariorum oc naves oneratas abduxerim eoque illos compulerim, ut neque pedestri itinere neque navibus commeatu iuvare possint? Hac vos fortuna atque his ducibus repudiatis Corfiniensem ignominiam, Italiae fugam, Hispaniarum deditionem, Africi belli praeiudicia sequimini! Equidem me Caesaris militem dici volui, vos me imperatoris nomine appellavistis. Cuius si vos paenitet, vestrum vobis beneficium remitto, mihi meum nomen restituite, ne ad contumeliam honorem dedisse videamini.

1 XXXIII. Qua oratione permoti milites crebro etiam dicentem interpellabant, ut magno cum dolore infidelitatis suspicionem sustinere viderentur, discedentem vero ex contione universi cohortantur, magno sit animo, nec ubi dubitet proelium committere et suam fidem virtutemque experiri. Quo facto commutata omnium et voluntate et opinione consensu summo constituit Curio, cum primum sit data potestas, proelio rem committere, posteroque die productos eodem loco, quo superioribus diebus
3 constiterat, in acie collocat. Ne Varus quidem Attius dubitat copias producere, sive sollicitandi milites sive aequo loco dimicandi detur occasio, ne facultatem praetermittat.

1 XXXIII. Erat vallis inter duas acies, ut supra demonstratum est, non ita magna, at difficili et arduo ascensu. Hanc uterque si adversariorum copiae transire conarentur, expectabat, quo aequiore loco proelium com-

mitteret. Simul ab sinistro cornu P. Attii equitatus² omnis et una levis armaturae interiecti complures, cum se in vallem demitterent, cernebantur. Ad eos Curio equi-³ tatum et duas Marrucinatorum cohortis mittit; quorum primum impetum equites hostium non tulerunt, sed admissis equis ad suos refugerunt: relictis ab his, qui una procur-
rerant levis armaturae, circumveniebantur atque interfici-
ebantur ab nostris. Huc tota Vari conversa acies suos fugere et concidi videbat. Tunc Rebilus, legatus Caesa-⁴ ris, quem Curio secum ex Sicilia duxerat, quod magnum habere usum in re militari sciebat, *Perterritum*, inquit, *hostem vides, Curio: quid dubitas uti temporis oppor-
tunitate?* Ille unum elocutus, ut memoria tenerent mili-⁵ tes ea, quae pridie sibi confirmassent, sequi sese iubet et praecurrit ante omnes. Adeoque erat impedita vallis e ut in ascensu nisi sublevati a suis primi non facile eniteren-
tur. Sed praeoccupatus animus Attianorum militum ti-⁶ more et fuga et caede suorum nihil de resistendo cogitabat, omnesque se iam ab equitatu circumveniri arbitrabantur. Itaque priusquam telum adici posset aut nostri propius accederent, omnis Vari acies terga vertit seque in castra recepit.

XXXV. Qua in fuga Fabius Paelignus quidam ex in-¹ finis ordinibus de exercitu Curionis primum agmen fugientium consecutus magna voce Varum nomine appellans requirebat, uti unus esse ex eius militibus et monere aliquid velle ac dicere videretur. Ubi ille saepius appel-² latus aspexit ac restitit et, quis esset aut quid vellet, quaesivit, humerum apertum gladio appetit, paulumque afuit, quin Varum interficeret; quod ille periculum sub-
lato ad eius conatum scuto vitavit. Fabius a proximis militibus circumventus interficitur. Hac fugientium mul-³ titudine ac turba portae castrorum occupantur atque iter impeditur, pluresque in eo loco sine vulnere quam in proelio aut fuga intereunt, neque multum afuit, quin etiam castris expellerentur, ac nonnulli protinus eodem cursu in oppidum contenderunt. Sed cum loci natura et muni-⁴ tio castrorum aditum prohibebant, tum quod ad proelium

egressi Curionis milites iis rebus indigebant, quae ad oppugnationem castrorum erant usui. Itaque Curio exercitum in castra reducit, suis omnibus praeter Fabium incolumibus, ex numero adversariorum circiter DC interfectis ac mille vulneratis; qui omnes discessu Curionis multique praeterea per simulationem vulnerum ex castris in oppidum propter timorem sese recipiunt. Qua re animadversa Varus et terrore exercitus cognito, bucinatore in castris et paucis ad speciem tabernaculis relictis, deertia vigilia silentio exercitum in oppidum reducit.

1 XXXVI. Postero die Curio obsidere Uticam et vallo circummunire instituit. Erat in oppido multitudo insolens belli diuturnitate otii, Uticenses pro quibusdam Caesaris in se beneficiis illi amicissimi, conventus is, qui ex variis generibus constaret, terror ex superioribus proeliis magnus. Itaque de deditioe omnes iam palam loquebantur, et cum P. Attio agebant, ne sua pertinacia omnium fortunas perturbare vellet. Haec cum agerentur, nuntii praemissi ab rege Iuba venerunt, qui illum adesse cum magnis copiis dicerent et de custodia ac defensione urbis hortarentur. Quae res eorum perterritos animos confirmavit.

1 XXXVII. Nuntiabantur haec eadem Curioni, sed aliquamdiu fides fieri non poterat: tantum habebat suarum rerum fiduciam. Iamque Caesaris in Hispania res secundae in Africam nuntiis et litteris perferebantur. Quibus rebus omnibus sublatus nihil contra se regem ausurum existimabat. Sed ubi certis auctoribus comperit, minus v et xx milibus longe ab Utica eius copias abesse, relictis munitionibus sese in Castra Cornelia recepit. Huc frumentum comportare, castra munire, materiam conferre coepit statimque in Siciliam misit, uti duae legiones reliquaeque equitatus ad se mitteretur. Castra erant ad bellum ducendum aptissima natura loci et munitione et maris propinquitate et aquae et salis copia, cuius magna vis iam ex proximis erat salinis eo congesta. Non materia multitudine arborum, non frumentum, cuius erant plenissimi agri, deficere poterat. Itaque omnium suorum

consensu Curio reliquas copias expectare et bellum ducere parabat.

XXXVIII. His constitutis rebus probatisque consiliis 1 ex perfugis quibusdam oppidanis audit, Iubam revocatum finitimo bello et controversiis Leptitanorum restitisse in regno, Saburram, eius praefectum, cum mediocribus copiis missum Uticae appropinquare. His auctoribus 2 temere credens consilium commutat et proelio rem committere constituit. Multum ad hanc rem probandam adiuvat adulescentia, magnitudo animi, superioris temporis proventus, fiducia rei bene gerendae. His rebus impulsus 3 equitatum omnem prima nocte ad castra hostium mittit ad flumen Bagradam; quibus praeerat Saburra, de quo ante erat auditum; sed rex omnibus copiis insequabatur et sex milium passuum intervallo a Saburra consederat. Equites missi nocte iter conficiunt, imprudentis atque 4 inopinantis hostis aggrediuntur. Numidae enim quadam barbara consuetudine nullis ordinibus passim consederant. Hos oppressos somno et dispersos adorti, magnum 5 eorum numerum interficiunt; multi perterriti profugiunt. Quo facto ad Curionem equites revertuntur captivosque ad eum reducunt.

XXXVIII. Curio cum omnibus copiis quarta vigilia 1 exierat cohortibus v castris praesidio relictis. Progressus milia passuum vi equites convenit, rem gestam cognovit; e captivis quaerit, quis castris ad Bagradam praesit: respondent Saburram. Reliqua studio itineris conficiendi 2 quaerere praetermittit proximaque respiciens signa, *Videtisne*, inquit, *milites, captivorum orationem cum perfugis convenire? abesse regem, exiguas esse copias missas, quae paucis equitibus pares esse non potuerint? Proinde ad praedam, ad gloriam properate, ut iam de 3 praemiis vestris et de referenda gratia cogitare incipiamus*. Erant per se magna, quae gesserant equites, praesertim cum eorum exiguus numerus cum tanta multitudine Numidarum conferretur. Haec tamen ab ipsis inflatius commemorabantur, ut de suis homines laudibus libenter praedicant. Multa praeterea spolia praeferebantur, capti 5

homines equique producebantur, ut, quidquid intercederet temporis, hoc omne victoriam morari videretur. Ita
 6 spei Curionis militum studia non deerant. Equites sequi iubet sese iterque accelerat, ut quam maxime ex fuga perterritos adoriri posset. At illi itinere totius noctis confecti subsequi non poterant, atque alii alio loco resistebant. Ne haec quidem res Curionem ad spem morabatur.

1 XXXX. Iuba certior factus a Saburra de nocturno proelio II milia Hispanorum et Gallorum equitum, quos suae custodiae causa circum se habere consuevit, et peditum eam partem, cui maxime confidebat, Saburrae summisit; ipse cum reliquis copiis elephantisque LX len-
 2 tius subsequitur. Suspiscatus praemissis equitibus ipsum affore Curionem Saburra copias equitum peditumque instruit atque his imperat, ut simulatione timoris paulatim cedant ac pedem referant: sese, cum opus esset, signum proelii daturum et, quod rem postulare cognovisset, im-
 3 peraturum. Curio, ad superiorem spem addita praesentis temporis opinione, hostes fugere arbitratus, copias ex locis superioribus in campum ducit.

1 XXXXI. Quibus ex locis cum longius esset progressus, confecto iam labore exercitu XVI milium spatio constitit.
 2 Dat suis signum Saburra, aciem constituit et circumire ordines atque hortari incipit; sed peditatu duntaxat procul
 3 ad speciem utitur, equites in aciem mittit. Non deest negotio Curio suosque hortatur, ut spem omnem in virtute reponant. Ne militibus quidem, ut defessis, neque equitibus, ut paucis et labore confectis, studium ad pugnandum virtusque deerat; sed hi erant numero CC, re-
 4 liqui in itinere substiterant. Hi, quamcumque in partem impetum fecerant, hostes loco cedere cogebant, sed neque longius fugientes prosequi nec vehementius equos
 5 incitare poterant. At equitatus hostium ab utroque cornu
 6 circuire aciem nostram et aversos proterere incipit. Cum cohortes ex acie procucurrissent, Numidae integri celeritate impetum nostrorum effugiebant, rursusque ad ordines suos se recipientes circuibant et ab acie excludabant. Sic neque in loco manere ordinesque servare neque pro-

currere et casum subire tutum videbatur. Hostium co-⁷
piae summissis ab rege auxiliis crebro augebantur; no-
stros vires lassitudine deficiebant, simul ii, qui vulnera
acceperant, neque acie excedere neque in locum tutum
referri poterant, quod tota acies equitatu hostium circum-
data tenebatur. Hi de sua salute desperantes, ut extremo ⁸
vitae tempore homines facere consuerunt, aut suam mor-
tem miserabantur aut parentes suos commendabant, si
quos ex eo periculo fortuna servare potuisset. Plena erant
omnia timoris et luctus.

XXXXII. Curio, ubi perterritis omnibus neque cohor- ¹
tationes suas neque preces audiri intellegit, unam, ut in
miseris rebus, spem reliquam salutis esse arbitratus pro-
ximos colles capere universos atque eo signa inferri iu-
bet. Hos quoque praeoccupat missus a Saburra equitatus.
Tum vero ad summam desperationem nostri perveniunt ²
et partim fugientes ab equitatu interficiuntur, partim in-
tegrī procumbunt. Hortatur Curionem Cn. Domitius, ³
praefectus equitum, cum paucis equitibus circumstans,
ut fuga salutem petat atque in castra contendat, et se ab
eo non discessurum pollicetur. At Curio numquam se ⁴
amisso exercitu, quem a Caesare fidei commissum acce-
perit, in eius conspectum reversurum confirmat, atque ita
proelians interficitur. Equites ex proelio perpauci se re- ⁵
cipiunt; sed ii, quos ad novissimum agmen equorum
reficiendorum causa substitisse demonstratum est, fuga
totius exercitus procul animadversa sese incolumes in ca-
stra conferunt. Milites ad unum omnes interficiuntur.

XXXXIII. His rebus cognitis Marcius Rufus quaestor ¹
in castris relictus a Curione cohortatur suos, ne animo
deficiant. Illi orant atque obsecrant, ut in Siciliam navi-
bus reportentur. Pollicetur magistrisque imperat navium,
ut primo vespere omnes scaphas ad litus adpulsas ha-
beant. Sed tantus fuit omnium terror, ut alii adesse co- ²
piae Iubae dicerent, alii cum legionibus instare Varum
iamque se pulverem venientium cernere, quarum rerum
nihil omnino acciderat, alii classem hostium celeriter ad-
volaturam suspicarentur. Itaque perterritis omnibus sibi

3 quisque consulebat. Qui in classe erant, proficisci pro-
perabant. Horum fuga navium onerariarum magistros in-
citabat: pauci lenunculi ad officium imperiumque conve-
4 niebant. Sed tanta erat completis litoribus contentio, qui
potissimum ex magno numero conscenderent, ut multitu-
dine atque onere nonnulli deprimerentur, reliqui hoc ti-
more propius adire tardarentur.

1 XXXXIII. Quibus rebus accidit, ut pauci milites pa-
tresque familiae, qui aut gratia aut misericordia valerent
aut naves adnare possent, recepti in Siciliam incolumes
pervenirent. Reliquae copiae missis ad Varum noctu le-
2 gatorum numero centurionibus sese ei dediderunt. Qua-
rum cohortium milites postero die ante oppidum Iuba
conspicatus, suam esse praedicans praedam, magnam par-
tem eorum interfici iussit, paucos electos in regnum re-
misit, cum Varus suam fidem ab eo laedi quereretur
3 neque resistere auderet. Ipse equo in oppidum vectus
prosequentibus compluribus senatoribus, quo in numero
erat Ser. Sulpicius et Licinius Damasippus, paucis [die-
bus], quae fieri vellet, Uticae constituit atque imperavit,
diebusque post paucis se in regnum cum omnibus copiis
recepit.

C. IULII CAESARIS

DE BELLO CIVILI

COMMENTARIUS TERTIUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. DCCVI.] I. Caesar Epiro potitur.

Caesar rebus urbanis compositis, postquam XI dierum di-
ctatura se abdicavit, iterum consul factus Brundisium abit,
c. I. II. Pompeius ex Asia magnas copias cogit, c. III—V.
Caesar parte classis amissa in Graeciam traicit; M. Octavius

Pompei legatus frustra Salonas oppugnat, c. VI—VIII. Caesar iterum per L. Vibullium Rufum praefectum Pompei de pace agit; captis Orico et Apollonia ad Apsum fl. castra ponit; item Pompeius, qui, postquam ex Macedonia advenit, Dyrrhachium occupat, c. X—XIII. M. Bibulus Pompei legatus, postquam cum classe Caesarem Orici obsedit terraque ab eo prohibitus est, in classe moritur. Caesar tertium frustra de pace agit, adversante maxime T. Labieno, qui ad Pompeium perfrugerat, c. XV—XVIII. Interea in Italia M. Coelius Rufus praetor et T. Annius Milo turbas excitant, sed mox interficiuntur, c. XX—XXII.

II. Res ad Dyrrhachium gestae.

M. Antonius legatus frustra aliquamdiu a L. Scribonio Libone Brundisii obsessus suum cum Caesaris exercitu coniungit; Pompeius Asparagium contendit, c. XXIII—XXX. Q. Caecilius Metellus Pius Scipio postquam Syriam provinciam exhaustit, antequam Ephesiam pecuniam tollere posset, a Pompeio [sororis marito] accersitus in Macedoniam properat, c. XXXI—XXXIII. Caesar per tres suos legatos Aetoliam, Thessaliam, Macedoniam occupat, hanc per Cn. Domitium Calvinum, contra quem male rem gerit Scipio, c. XXXIII—XXXVIII. Cn. Pompeius filius frustra Oricum et Lissum expugnare conatur, c. XXXVIII. XXXX. Pompeius a Caesare ad Dyrrhachium obsidetur pluribusque proeliis devincitur, c. XXXXI—LV. Caesar postquam Achaïam in deditionem accepit rursusque frustra cum Scipione de pace egit, proditus ab duobus Allobrogibus duplici clade a Pompeio afficitur; captivi a Labieno interficiuntur, c. LVI—LXXI.

III. Pugna Pharsalica.

Caesar oppugnatione dimissa profectus, postquam Pompeianos fiduciae plenos proelio equestri ad Genusum fl. vicit, Cn. Domiti exercitu coniuncto Thessaliam occupat, c. LXXII—LXXXI. Pompeius eum sequitur eiusque exercitus auctus Scipionis copiis quasi explorata victoria gestit, c. LXXXII. LXXXIII. Caesar pugnandi facultatem nactus ad Pharsalum Pompeium fundit fugatque, c. LXXXIII—LXXXVIII. — Interea D. Laelius Pompei legatus Brundisium portum obsidet; C. Cassius classem Caesaris in Sicilia incendit, c. C. CI. — Caesar fugientem Pompeium persequitur; hic in Aegypto ab Achilla regio praefecto et L. Septimio tribuno militum in navicula interficitur; item in custodia L. Cornelius Lentulus Crus [superioris anni consul], c. CII—CIII.

III. Initia belli Alexandrini.

Caesar postquam iterum Ephesiae pecuniae salutem attulit, Alexandriam pervenit, ubi cum Ptolemaei et Cleopatrae de

regno controversias componere vellet, ab Achilla lacessitus proelio superior discedit potiturque Ptolemaeo rege Pharoque insula et Pothinum procuratorem regni interficit, c. CV—CXII.

- 1 I. Dictatore habente comitia Caesare consules creantur Iulius Caesar et P. Servilius: is enim erat annus, quo
- 2 per leges ei consulem fieri liceret. His rebus confectis, cum fides tota Italia esset angustior neque creditae pecuniae solverentur, constituit, ut arbitri darentur; per eos fierent aestimationes possessionum et rerum, quanti quaeque earum ante bellum fuisset, atque hae creditoribus
- 3 traderentur. Hoc et ad timorem novarum tabularum tollendum minuendumque, qui fere bella et civiles dissensiones sequi consuevit, et ad debitorum tuendam existimationem esse aptissimum existimavit. Itemque praetoribus tribunisque plebis rogationes ad populum ferentibus nonnullos ambitus Pompeia lege damnatos illis temporibus, quibus in urbe praesidia legionum Pompeius habuerat, quae iudicia aliis audientibus iudicibus, aliis sententiam ferentibus singulis diebus erant perfecta, in integrum restituit, qui se illi initio civilis belli optulerant, si sua opera in bello uti vellet, proinde aestimans, ac si usus
- 5 esset, quoniam sui fecissent potestatem. Statuerat enim, prius hos iudicio populi debere restitui quam suo beneficio videri receptos, ne aut ingratus in referenda gratia aut arrogans in praecripiendo populi beneficio videretur.
- 1 II. His rebus et feriis Latinis comitiisque omnibus perficiendis XI dies tribuit dictaturaque se abdicat et ab
- 2 urbe proficiscitur Brundisiumque pervenit. Eo legiones XII, equitatum omnem venire iusserat. Sed tantum navium reperit, ut anguste XV milia legionariorum militum, DC equites transportari possent. Hoc unum [inopia navium] Caesari ad celeritatem conficiendi belli defuit.
- 3 Atque hae ipsae copiae hoc infrequentiores imponuntur, quod multi Gallicis tot bellis defecerant, longumque iter ex Hispania magnum numerum deminuerat, et gravis autumnus in Apulia circumque Brundisium ex saluberrimis Galliae et Hispaniae regionibus omnem exercitum valitudine temptaverat.

III. Pompeius annum spatium ad comparandas copias nactus, quod vacuum a bello atque ab hoste otiosum fuerat, magnam ex Asia Cycladibusque insulis, Corcyra, Athenis, Ponto, Bithynia, Syria, Cilicia, Phoenice, Aegypto classem coëgerat, magnam omnibus locis aedificandam curaverat, magnam imperatam Asiae, Syriae regibusque omnibus et dynastis et tetrarchis et liberis Achaëe populis pecuniam exegerat, magnam societates earum provinciarum, quas ipse obtinebat, sibi numerare coëgerat.

III. Legiones effecerat civium Romanorum VIII: v ex Italia, quas traduxerat: unam ex Cilicia veteranam, quam factam ex duabus gemellam appellabat; unam ex Creta et Macedonia ex veteranis militibus, qui dimissi a superioribus imperatoribus in his provinciis consederant; duas ex Asia, quas Lentulus consul conscribendas curaverat. Praeterea magnum numerum ex Thessalia, Boeotia, Achaia Epiroque supplementi nomine in legiones distribuerat; his Antonianos milites admiscuerat. Praeter has expectabat cum Scipione ex Syria legiones II. Sagittarios Creta, Lacedaemone, ex Ponto atque Syria reliquisque civitatibus III milia numero habebat, funditorum cohortes sexcenarias II, equitum VII milia. Ex quibus DC Gallos Deiotarus adduxerat, D Ariobarzanes ex Cappadocia; ad eundem numerum Cotys ex Thracia dederat et Sadalam filium miserat; ex Macedonia CC erant, quibus Rhascypolis praeerat, excellenti virtute; D ex Gabinianis Alexandria, Gallos Germanosque, quos ibi A. Gabinus praesidii causa apud regem Ptolemaeum reliquerat, Pompeius filius cum classe adduxerat; DCCC ex servis pastorumque suis suorumque coëgerat; CCC Tarcondarius Castor et Donnilaus ex Gallograecia dederunt — horum alter una venerat, alter filium miserat --; CC ex Syria a Commageno Antiocho, cui magna Pompeius praemia tribuit, missi erant, in his plerique hippotoxotae. Huc Dardanos, Bessos partim mercenarios, partim imperio aut gratia comparatos, item Macedones, Thessalos ac reliquarum gentium et civitatum adiecerat atque eum, quem supra demonstravimus, numerum expleverat.

- 1 V. Frumenti vim maximam ex Thessalia, Asia, Ae-
 2 gypto, Creta, Cyrenis reliquisque regionibus comparave-
 rat. Hiemare Dyrrhachii, Apolloniae omnibusque oppidis
 maritimis constituerat, ut mare transire Caesarem prohi-
 beret, eiusque rei causa omni ora maritima classem
 3 disposuerat. Praeerat Aegyptiis navibus Pompeius filius,
 Asiaticis D. Laelius et C. Triarius, Syriacis C. Cassius,
 Rhodiis C. Marcellus cum C. Coponio, Liburnicae atque
 4 Achaicae classi Scribonius Libo et M. Octavius. Toti ta-
 men officio maritimo M. Bibulus praepositus cuncta ad-
 ministrabat: ad hunc summa imperii respiciebat.
- 1 VI. Caesar, ut Brundisium venit, contionatus apud
 milites, quoniam prope ad finem laborum ac periculorum
 esset perventum, aequo animo mancipia atque impedi-
 menta in Italia relinquerent, ipsi expediti naves conscen-
 derent, quo maior numerus militum posset imponi,
 omniaque ex victoria et ex sua liberalitate sperarent, con-
 clamantibus omnibus, imperaret, quod vellet, quodcum-
 que imperavisset, se aequo animo esse facturos, II. Non.
 2 Ian. naves solvit. Impositae, ut supra demonstratum est,
 3 legiones VII. Postridie terram attigit Germiniorum. Saxa
 inter et alia loca periculosa quietam nactus stationem et
 portus omnes timens, quod teneri ab adversariis arbitra-
 bantur, ad eum locum, qui appellabatur Palaeste, omni-
 bus navibus ad unam incolumibus milites exposuit.
- 1 VII. Erant Orici Lucretius Vespillo et Minucius Rufus
 cum Asiaticis navibus XVIII, quibus iussu D. Laelii prae-
 2 erant, M. Bibulus cum navibus CX Corcyrae. Sed neque
 illi sibi confisi ex portu prodire sunt ausi, cum Caesar
 omnino XII naves longas praesidio duxisset, in quibus
 erant constratae IIII, neque Bibulus impeditis navibus
 dispersisque remigibus satis mature occurrit, quod prius
 ad continentem visus est Caesar, quam de eius adventu
 fama omnino in eas regiones perferretur.
- 1 VIII. Expositis militibus naves eadem nocte Brundi-
 sium a Caesare remittuntur, ut reliquae legiones equita-
 2 tusque transportari possent. Huic officio praepositus erat
 Fufius Calenus legatus, qui celeritatem in transportandis

legionibus adhiberet. Sed serius a terra provectae naves neque usae nocturna aura in redeundo offenderunt. Bibulus enim Corcyrae certior factus de adventu Caesaris sperans, alicui se parti onustarum navium occurrere posse, inanibus occurrit et nactus circiter XXX in eas indiligentiae suae ac doloris iracundiam erupit omnesque incendit eodemque igne nautas dominosque navium interfecit, magnitudine poenae reliquos terreri sperans. Hoc confecto negotio a Sasonis ad Curici portum stationes litoraque omnia longe lateque classibus occupavit, custodiisque diligentius dispositis ipse gravissima hieme in navibus excubans neque ullum laborem aut munus despiciens neque subsidium expectans, si in Caesaris complexum venire posset,

VIII. Discessu Liburnarum ex Illyrico M. Octavius cum iis, quas habebat, navibus Salonas pervenit. Ibi concitatis Dalmatis reliquisque barbaris Issam a Caesaris amicitia avertit; conventum Salonis cum neque pollicitationibus neque denuntiatione periculi permovere posset, oppidum oppugnare instituit. Est autem oppidum et loci natura et colle munitum. Sed celeriter cives Romani, ligneis effectis turribus, his sese munierunt et, cum essent infirmi ad resistendum propter paucitatem hominum crebris confecti vulneribus, ad extremum auxilium descenderunt servosque omnes puberes liberaverunt et praeseclis omnium mulierum crinibus tormenta effecerunt. Quorum cognita sententia Octavius quinque castris oppidum circumdedit atque uno tempore obsidione et oppugnationibus eos premere coepit. Illi omnia perpeti parati maxime a re frumentaria laborabant. Cui rei missis ad Caesarem legatis auxilium ab eo petebant; reliqua, ut poterant, incommoda per se sustinebant. Et longo interposito spatio cum diuturnitas oppugnationis negligentiores Octavianos effecisset, nacti occasionem meridiani temporis discessu eorum, pueris mulieribusque in muro dispositis, ne quid cotidianae consuetudinis desideraretur, ipsi manu facta cum iis, quos nuper [maximi] liberave-

7 rant, in proxima Octavi castra inruperunt. His expugna-
tis eodem impetu altera sunt adorti, inde tertia et quarta
et deinceps reliqua, omnibusque eos castris expulerunt et
magno numero interfecto reliquos atque ipsum Octavium
in naves confugere coëgerunt. [Hic fuit oppugnationis
8 exitus.] Iamque hiems adpropinquabat, et tantis detri-
mentis acceptis Octavius desperata oppugnatione oppidi
Dyrrhachium sese ad Pompeium recepit.

1 X. Demonstravimus, L. Vibullium Rufum, Pompei
praefectum, bis in potestatem pervenisse Caesaris atque
ab eo esse dimissum, semel ad Corfinium, iterum in Hi-
2 spania. Hunc pro suis beneficiis Caesar idoneum iudica-
verat, quem cum mandatis ad Cn. Pompeium mitteret,
eundemque apud Cn. Pompeium auctoritatem habere in-
3 tellegebat. Erat autem haec summa mandatorum: debere
utrumque pertinaciae finem facere et ab armis discedere
4 neque amplius fortunam periclitari. Satis esse magna
utrimque incommoda accepta, quae pro disciplina et
praeceptis habere possent, ut reliquos casus timerent:
5 illum Italia expulsum amissa Sicilia et Sardinia duabus-
que Hispaniis et cohortibus in Italia atque Hispania ci-
vium Romanorum centum atque xxx; se morte Curionis
et detrimento Africani exercitus tanto militumque dedi-
6 tione ad Curictam. Proinde sibi ac reipublicae parcer-
rent, *eum*, quantum in bello fortuna posset, iam ipsi in-
7 commodis suis satis essent documento. Hoc unum esse
tempus de pace agendi, dum sibi uterque confideret et
pares ambo viderentur; si vero alteri paulum modo tri-
buisset fortuna, non esse usurum condicionibus pacis
eum, qui superior videretur, neque fore aequa parte con-
8 tentum, qui se omnia habiturum confideret. Condiciones
pacis, quoniam antea convenire non potuissent, Romae
9 ab senatu et a populo peti debere. Interea et rei-
publicae et ipsis placere oportere, si uterque in con-
tione statim iuravisset, se triduo proximo exercitum
10 dimissurum. Depositis armis auxiliisque, quibus nunc
confiderent, necessario populi senatusque iudicio fore
11 utrumque contentum. [Haec quo facilius Pompeio pro-

hari possent, omnes suas terrestres urbiumque copias dimissurum.]

XI. Vibullius his expositis [Corcyrae] non minus ne-¹
cessarium esse existimavit, de repente adventu Caesaris
Pompeium fieri certiozem, uti ad id consilium capere
posset, antequam de mandatis agi inciperetur, atque ideo
continuato nocte ac die itinere atque [omnibus copiis]
mutatis ad celeritatem iumentis ad Pompeium contendit
et adesse Caesarem nuntiavit. Pompeius erat eo tempore ²
in Candavia iterque ex Macedonia in hiberna Apolloniam
Dyrrhachiumque habebat. Sed re nova perturbatus maio-
ribus itineribus Apolloniam petere coepit, ne Caesar orae
maritumae civitates occuparet. At ille expositis militibus ³
eodem die Oricum proficiscitur. Quo cum venisset, L. Tor-
quatus, qui iussu Pompei oppido praeerat praesidiumque
ibi Parthinorum habebat, conatus portis clausis oppidum
defendere, cum Graecos murum ascendere atque arma
capere iuberet, illi autem se contra imperium populi Ro-⁴
mani pugnatueros esse negarent, oppidani [autem] etiam
sua sponte Caesarem recipere conarentur, desperatis
omnibus auxiliis portas aperuit et se atque oppidum Cae-
sari dedit incolumisque ab eo conservatus est.

XII. Recepto Caesar Orico nulla interposita mora ¹
Apolloniam proficiscitur. Cuius adventu audito L. Stabe-
rius, qui ibi praeerat, aquam comportare in arcem atque
eam munire obsidesque ab Apolloniatis exigere coepit.
Illi vero daturos se negare neque portas consuli praeclu-²
suros, neque sibi iudicium sumpturos contra atque omnis
Italia populusque Romanus iudicavisset. Quorum cognita ³
voluntate clam profugit Apollonia Staberius. Illi ad Cae-
sarem legatos mittunt oppidoque recipiunt. Hos sequun-⁴
tur Bullidenses, Amantini et reliquae finitimae civitates
totaque Epiros, et legatis ad Caesarem missis, quae im-
peraret, facturos pollicentur.

XIII. At Pompeius cognitis his rebus, quae erant ¹
Orici atque Apolloniae gestae, Dyrrhachio timens, diurnis
eo nocturnisque itineribus contendit. Simul Caesar ap-²
propinquare dicebatur: tantusque terror incidit eius exer-

citui, quod properans noctem diei coniunxerat neque iter intermiserat, ut paene omnes ex Epiro finitimisque regionibus signa relinquerent, complures arma proicerent, ac 3 fugae simile iter videretur. Sed cum prope Dyrrhachium Pompeius constitisset castraque metari iussisset, perterrito etiam tum exercitu princeps Labienus procedit iuraturque, se eum non deserturum eundemque casum subitum, 4 quemcumque ei fortuna tribuisset. Hoc idem reliqui iurant legati; tribuni militum centurionesque secuntur, 5 atque idem omnis exercitus iurat. Caesar praeoccupato itinere ad Dyrrhachium finem properandi facit castraque ad flumen Apsum ponit in finibus Apolloniatium, ut castellis vigiliisque bene meritae civitates tutae essent [praesidio], ibique reliquarum ex Italia legionum adventum 6 expectare et sub pellibus hiemare constituit. Hoc idem Pompeius fecit et trans flumen Apsum positis castris eo copias omnes auxiliaque conduxit.

1 XIII. Calenus legionibus equitibusque Brundisi in naves impositis, ut erat praeceptum a Caesare, quantum navium facultatem habebat, naves solvit, paulumque a portu progressus litteras a Caesare accipit, quibus est certior factus, portus litoraue omnia classibus adversa- 2 riorum teneri. Quo cognito se in portum recipit navesque omnes revocat. Una ex his, quae perseveravit neque imperio Caleni optemperavit, quod erat sine militibus privatoque consilio administrabatur, delata Oricum atque a 3 Bibulo expugnata est; qui de servis liberisque omnibus ad impuberes supplicium sumit et ad unum interficit. Ita exiguo tempore magnoque casu totius exercitus salus constitit.

1 XV. Bibulus, ut supra demonstratum est, erat cum classe ad Oricum et, sicuti mari portibusque Caesarem prohibebat, ita ipse omni terra earum regionum prohibe- 2 batur: praesidiis enim dispositis omnia litora a Caesare tenebantur, neque lignandi atque aquandi neque naves ad 3 terram religandi potestas fiebat. Erat res in magna difficultate, summisque angustiis rerum necessariarum premebantur, adeo ut cogherentur sicuti reliquum commeatum

ē a ligna atque aquam Corcyra navibus onerariis sup-
 portare, atque etiam uno tempore accidit, ut difficilioribus 4
 usi tempestatibus ex pellibus, quibus erant tectae naves,
 nocturnum excipere rorem cogerentur; quas tamen diffi- 5
 cultates patienter atque aequo animo ferebant neque sibi
 nudanda litora et relinquendos portus existimabant. Sed 6
 cum essent, in quibus demonstravi angustiis, ac se Libo
 cum Bibulo coniunxisset, loquuntur ambo ex navibus cum
 M'. Acilio et Statio Murco legatis, quorum alter oppidi
 muris, alter praesidiis terrestribus praeerat: velle se de
 maximis rebus cum Caesare loqui, si sibi facultas detur.
 Huc addunt pauca rei confirmandae causae, ut de compo- 7
 sitione acturi viderentur. Interim postulant, ut sint indu-
 tiae, atque ab iis impetrant. Magnum enim, quod adfere- 8
 bant, videbatur, et Caesarem id summe sciebant cupere,
 et profectum aliquid Vibulli mandatis existimabatur.

XVI. Caesar eo tempore cum legione una profectus 1
 ad recipiendas ultiores civitates et rem frumentariam
 expediendam, qua anguste utebatur, erat ad Buthrotum,
 oppositum Corcyrae. Ibi certior ab Acilio et Murco per 2
 litteras factus de postulatis Libonis et Bibuli legionem
 relinquit; ipse Oricum revertitur. Eo cum venisset, evo- 3
 cantur illi ad colloquium. Prodit Libo atque excusat
 Fibulum, quod is iracundia summa erat inimicitiasque
 habebat etiam privatas cum Caesare ex aedilitate et prae-
 tura conceptas: ob eam causam colloquium vitasse, ne
 res maximae spei maximaeque utilitatis eius iracundia
 impedirentur. Summam *suam* esse ac fuisse semper 4
 voluntatem, ut componeretur atque ab armis discederetur,
 sed potestatem eius rei nullam habere, propterea quod
 de consilii sententia summam belli rerumque omnium
 Pompeio permiserint. Sed postulatis Caesaris cognitis 5
 nuissuros ad Pompeium, atque illum reliqua per se actu-
 rum hortantibus ipsis. Interea manerent indutiae, dum
 ab illo rediri posset, neve alter alteri noceret. Huc addit
 pauca de causa et de copiis auxiliisque suis.

XVII. Quibus rebus neque tum respondendum Cae- 1
 sar existimavit, neque nunc, ut memoriae prodantur, satis

2 causae putamus. Postulabat Caesar, ut legatos sibi ad
 Pompeium sine periculo mittere liceret, idque ipsi fore
 3 reciperent aut acceptos per se ad eum perducerent. Quod
 ad indutias pertineret, sic belli rationem esse divisam, ut
 illi classe naves auxiliaque sua impedirent, ipse ut, aqua
 4 terraque eos prohiberet. Si hoc sibi remitti vellent, re-
 mitterent ipsi de maritumis custodiis; si illud tenerent,
 se quoque id retenturum. Nihilo minus tamen agi posse
 de compositione, ut haec non remitterentur, neque hanc
 5 rem esse impedimenti loco. Ille neque legatos Caesaris
 recipere neque periculum praestare eorum, sed totam rem
 ad Pompeium reicere: unum instare de indutiis vehemen-
 6 tissimeque contendere. Quem ubi Caesar intellexit prae-
 sentis periculi atque inopiae vitandae causa omnem ora-
 tionem instituisse neque ullam spem aut condicionem
 pacis afferre, ad reliquam cogitationem belli sese recepit.

1 XVIII. Bibulus multos dies terra prohibitus et gra-
 viore morbo ex frigore ac labore implicitus, cum neque
 curari posset neque susceptum officium deserere vellet,
 2 vim morbi sustinere non potuit. Eo mortuo ad neminem
 unum summa imperii redit, sed separatim suam quisque
 3 classem ad arbitrium suum administrabat. Vibullius se-
 dato tumultu, quem repentinus Caesaris adventus conci-
 taverat, ubi primum e re visum est, adhibito Libone et
 L. Lucceio et Theophane, quibuscum communicare de
 maximis rebus Pompeius consueverat, de mandatis Cae-
 4 saris agere instituit. Quem ingressum in sermonem Pom-
 peius interpellavit et loqui plura prohibuit. *Quid mihi,*
inquit, aut vita aut civitate opus est, quam beneficio
Caesaris habere videbor? cuius rei opinio tolli non po-
terit, cum in Italiam, ex qua profectus sum, reductus
 5 *existimabor.* Bello perfecto ab iis Caesar haec facta co-
 gnovit, qui sermoni interfuerunt; conatus tamen nihilo
 minus est aliis rationibus, per colloquia de pace agere.

1 XVIII. Inter bina castra Pompei atque Caesaris unum
 flumen [tantum] intererat Apsus, crebraque inter se colloquia
 milites habebant, neque ullum interim telum per
 2 pactiones loquentium traiciebatur. Mittit P. Vatinius le-

gatum ad ripam ipsam fluminis, qui ea, quae maxime ad pacem pertinere viderentur, ageret et crebro magna voce pronuntiaret, liceretne civibus ad cives de pace tuto legatos mittere, quod etiam fugitivis ab saltu Pyrenaeo praedonibusque licuisset, praesertim cum id agerent, ne cives cum civibus armis decertarent? Multa suppliciter 3 locutus est, ut de sua atque omnium salute debebat, silentioque ab utrisque militibus auditus. Responsum est 4 ab altera parte, Aulum Varronem profiteri, se altera die ad colloquium venturum atque eundem visurum, quemadmodum tuto legati venire et, quae vellent, exponere possent; certumque ei rei tempus constituitur. Quo cum 5 esset postero die ventum, magna utrimque multitudo convenit, magnaue erat expectatio eius rei, atque omnium animi intenti esse ad pacem videbantur. Qua ex frequentia Titus Labienus prodit, sed missa oratione de pace loqui 6 *elate* atque altercari cum Vatinio incipit. Quorum 7 mediam orationem interrumpunt subito undique tela immissa; quae ille obtectus armis militum vitavit; vulnerantur tamen complures, in his Cornelius Balbus, M. Plotius, L. Tiburtius, centuriones militesque nonnulli. Tum Labienus: *Desinite ergo de compositione loqui: nam nobis nisi Caesaris capite relato pax esse nulla potest.*

XX. Isdem temporibus M. Coelius Rufus praetor 1 causa debitorum suscepta initio magistratus tribunal suum iuxta C. Treboni, praetoris urbani, sellam collocavit et, si quis appellavisset de aestimatione et de solutionibus, quae per arbitrum fierent, ut Caesar praesens constituerat, fore auxilio pollicebatur. Sed fiebat aequitate decreti et humanitate Treboni, qui his temporibus clementer et moderate ius dicendum existimabat, ut reperiri non possent, a quibus initium appellandi nasceretur. Nam fortasse inopiam excusare et calamitatem aut propriam suam aut 3 temporum queri et difficultates auctionandi proponere etiam mediocris est animi; integras vero tenere possessiones, qui se debere fateantur, cuius animi aut cuius impudentiae est? Itaque, hoc qui postularet, reperiebatur 4 nemo. Atque ipsis, ad quorum commodum pertinebat,

5 durior inventus est Coelius. Set ab hoc profectus initio, ne frustra ingressus turpem causam videretur, legem promulgavit, ut sexenni die sine usuris creditae pecuniae solvantur.

1 XXI. Cum resisteret Servilius consul reliquique magistratus, et minus opinione sua efficeret, ad hominum excitanda studia sublata priore lege duas promulgavit, unam, qua mercedes habitationum annuas conductoribus
2 donavit, aliam tabularum novarum, impetuque multitudinis in C. Trebonium facto et nonnullis vulneratis eum
3 de tribunali deturbavit. De quibus rebus Servilius consul ad senatum retulit, senatusque Coelium ab republica removendum censuit. Hoc decreto eum consul senatu pro-
4 hibuit et contionari conantem de rostris deduxit. Ille ignominia et dolore permotus palam se proficisci ad Caesarem simulavit; clam nuntiis ad Milonem missis, qui Clodio interfecto eo nomine erat damnatus, atque eo in Italiam evocato, quod magnis muneribus datis gladiatoriae familiae reliquias habebat, sibi coniunxit atque eum
5 in Thurinum ad sollicitandos pastores praemisit. Ipse cum Casilinum venisset, unoque tempore signa eius militaria atque arma Capuae essent comprehensa et familia Neapoli visa, quae prodicionem oppidi appararet, patefactis consiliis exclusus Capua et periculum veritus, quod conventus arma ceperat atque eum hostis loco habendum existimabat, consilio destitit atque eo itinere sese avertit.

1 XXII. Interim Milo dimissis circum municipia litteris, se ea, quae faceret, iussu atque imperio facere Pompei, quae mandata ad se per Vibullium delata essent, quos ex
2 aere alieno laborare arbitrabatur, sollicitabat. Apud quos cum proficere nihil posset, quibusdam solutis ergastulis Cosam in agro Thurino oppugnare coepit. Eo cum a Q. Pedio praetore cum legione, lapide
3 ictus ex muro periit. Et Coelius profectus, ut dictitabat, ad Caesarem pervenit Thurios. Ubi cum quosdam eius municipii sollicitaret equitibusque Caesaris Gallis atque Hispanis, qui eo praesidii causa missi erant, pecuniam
4 polliceretur, ab his est interfectus. Ita magnarum initia

rerum, quae occupatione magistratuum et temporum sollicitam Italiam habebant, celerem et facilem exitum habuerunt.

XXIII. Libo profectus ab Orico cum classe, cui prae-¹ erat, navium L Brundisium venit insulamque, quae contra portum Brundisium est, occupavit, quod praestare arbitrabatur, unum locum, qua necessarius nostris erat egressus, quam omnia litora ac portus custodia clausos teneri. Hic repentino adventu naves onerarias quasdam² nactus incendit et unam frumento onustam abduxit magnumque nostris terrorem iniecit, et noctu militibus ac sagittariis in terram expositis praesidium equitum deiecit et adeo loci opportunitate profecit, uti ad Pompeium litteras mitteret, naves reliquas, si vellet, subduci et resciri iuberet: sua classe auxilia sese Caesaris prohibitorum.

XXIII. Erat eo tempore Antonius Brundisii; is vir-¹ tute militum confisus scaphas navium magnarum circiter LX cratibus pluteisque contextit eoque milites delectos inposuit atque eas in litore pluribus locis separatim disposuit navesque triremes duas, quas Brundisi faciendas curaverat, per causam exercendorum remigum ad fauces portus prodire iussit. Has cum audacius progressas Libo vidis-² set, sperans intercipi posse quadriremes V ad eas misit. Quae cum navibus nostris *appropinquassent*, nostri veterani in portum refugiebant, illi studio incitati incautius sequebantur. Iam ex omnibus partibus subito Antonianae³ scaphae signo dato se in hostes incitaverunt primoque impetu unam ex his quadriremem cum remigibus defensoribusque suis ceperunt, reliquas turpiter refugere coegerunt. Ad hoc detrimentum accessit, ut equitibus per oram⁴ maritumam ab Antonio dispositis aquari prohiberentur. Qua necessitate et ignominia permotus Libo discessit a Brundisio obsessionemque nostrorum omisit.

XXV. Multi iam menses erant et hiems praecipita-¹ verat, neque Brundisio naves legionesque ad Caesarem veniebant. Ac nonnullae eius rei praetermissae occasiones Caesari videbantur, quod certe saepe flaverant venti, quibus necessario committendum existimabat. Quanto-²

que eius amplius processerat temporis, tanto erant alacriores ad custodias, qui classibus praeerant, maioremque fiduciam prohibendi habebant, et crebris Pompei litteris castigabantur, quoniam primo venientem Caesarem non prohibuissent, ut reliquos eius exercitus impedirent; duriusque cotidie tempus ad transportandum saevioribus
 3 ventis expectabat. Quibus rebus permotus Caesar Brundisium ad suos severius scripsit, nacti idoneum ventum ne occasionem navigandi dimitterent, sive ad litora Apolloniatium *sive ad Labeatium* cursum dirigere atque eo
 4 naves eicere possent. Haec a custodiis classium loca maxime vacabant, quod se longius a portibus committere non auderent.

1 XXVI. Illi adhibita audacia et virtute administrantibus M. Antonio et Fufio Caleno, multum ipsis militibus hortantibus neque ullum periculum pro salute Caesaris recusantibus, nacti Austrum naves solvunt atque altero
 2 die Apolloniam [Dyrrhachium] praetervehuntur. Qui cum essent ex continenti visi, Coponius, qui Dyrrhachi classi Rhodiae praeerat, naves ex portu educit, et cum iam nostris remissione vento adpropinquasset, idem Auster increbuit nostrisque praesidio fuit. Neque vero ille ob eam
 3 causam conatu desistebat, sed labore et perseverantia nautarum [et] vim tempestatis superari posse sperabat praetervectosque Dyrrhachium magna vi venti nihilo se-
 4 cius sequebatur. Nostri usi fortunae beneficio tamen impetum classis timebant, si forte ventus remisisset. Nacti portum, qui appellatur Nymphaeum, ultra Lissum milia passuum III, eo naves introduxerunt — qui portus ab Africo tegebatur, ab Austro non erat tutus — leviusque
 5 tempestatis quam classis periculum aestimaverunt. Quo simulatque intro est itum, incredibili felicitate Auster, qui per biduum flaverat, in Africum se vertit.

1 XXVII. Hic subitam commutationem fortunae videre licuit. Qui modo sibi timuerant, hos tutissimus portus recipiebat; qui nostris navibus periculum intulerant, de
 2 suo timere cogeantur. Itaque tempore commutato tempestas et nostros texit et naves Rhodias afflixit, ita ut ad

unam omnes constratae numero XVI eliderentur et naufragio interirent, et ex magno remigum propugnatorumque numero pars ad scopulos adlisa interficeretur, pars ab nostris detraheretur; quos omnes conservatos Caesar domum remisit.

XXVIII. Nostrae naves duae tardius cursu confecto 1 in noctem coniectae, cum ignorarent, quem locum reliquae cepissent, contra Lissum in ancoris constiterunt. Has scaphis minoribusque navigiis compluribus summis- 2 sis Otacilius Crassus, qui Lissi praeerat, expugnare parabat; simul de deditione eorum agebat et incolumitatem deditis pollicebatur. Harum altera navis CCXX e legione 3 tironum sustulerat, altera ex veterana paulo minus CC. Hic cognosci licuit, quantum esset hominibus praesidii in 4 animi firmitudine. Tirones enim multitudine navium perterriti et salo nauseaque confecti iureiurando accepto, nihil iis nocituros hostes, se Otacilio dediderunt; qui omnes ad eum perducti contra religionem iurisiurandi in eius conspectu crudelissime interficiuntur. At veteranae 5 legionis milites, item conflictati et tempestatis et sentinae vitiis, neque ex pristina virtute remittendum aliquid putaverunt, et tractandis condicionibus et simulatione deditionis extracto primo noctis tempore gubernatorem in terram navem eicere cogunt, ipsi idoneum locum nacti 6 reliquam noctis partem ibi confecerunt et luce prima missis ad eos ab Otacilio equitibus, qui eam partem orae maritumae adservabant, circiter CCCC, quique eos armati ex praesidio secuti sunt, se defenderunt et nonnullis eorum interfectis incolumes se ad nostros receperunt.

XXVIII. Quo facto conventus civium Romanorum, 1 qui Lissum obtinebant, quod oppidum iis antea Caesar adtribuerat muniendumque curaverat, Antonium recipit omnibusque rebus iuvit. Otacilius sibi timens ex oppido fugit et ad Pompeium pervenit. *Expositis* omnibus copiis 2 Antonius, quarum erat summa veteranarum trium legionum uniusque tironum et equitum DCCC, plerasque naves in Italiam remittit ad reliquos milites equitesque transportandos, pontones, quod est genus navium Gallicarum, 3

Lissi relinquit, hoc consilio, ut, si forte Pompeius vacuum existimans Italiam eo traiecisset exercitum, quae opinio erat edita in vulgus, aliquam Caesar ad insequendum facultatem haberet, nuntiosque ad eum celeriter mittit, quibus regionibus exercitum exposuisset et quid militum transvexisset.

1 XXX. Haec eodem fere tempore Caesar atque Pompeius cognoscunt. Nam praetervectas Apolloniam Dyrhachiumque naves viderant, ipsi iter secundum eas terra direxerant, sed quo essent cae delatae, primis diebus
2 ignorabant. Cognitaque re diversa sibi ambo consilia capiunt: Caesar, ut quam primum se cum Antonio coniungeret, Pompeius, ut venientibus in itinere se opponeret,
3 si imprudentes ex insidiis adoriri posset; eodemque die uterque eorum ex castris stativis a flumine Apso exercitum educunt, Pompeius clam et noctu, Caesar palam atque
4 interdium. Sed Caesari circuitu maiore iter erat longius, adverso flumine, ut vado transire posset; Pompeius, quia expedito itinere flumen ei transeundum non erat,
5 magnis itineribus ad Antonium contendit, atque eum ubi appropinquare cognovit, idoneum locum nactus, ibi copias collocavit suosque omnes incastris continuit ignesque
6 fieri prohibuit, quo occultior esset eius adventus. Haec ad Antonium statim per Graecos deferuntur. Ille missis ad Caesarem nuntiis unum diem sese castris tenuit; altero
7 die ad eum pervenit Caesar. Cuius adventu cognito Pompeius, ne duobus circumcluderetur exercitibus, ex eo loco discedit omnibusque copiis ad Asparagium Dyrrhachinorum pervenit atque ibi idoneo loco castra ponit.

1 XXXI. His temporibus Scipio detrimentis quibusdam circa montem Amanum acceptis imperatorem se appellaverat. Quo facto civitatibus tyrannisque magnas imperaverat pecunias, item ab publicanis suae provinciae debitam biennii pecuniam exegerat et ab isdem insequentis anni mutuam praeceperat equitesque toti provinciae imperaverat. Quibus coactis, finitimis hostibus Parthis post se relictis, qui paulo ante M. Crassum imperatorem interfecerant et M. Bibulum in obsidione habuerant, legiones

equitesque ex Syria deduxerat. Summamque in sollicitu-⁴
 dinem ac timorem Parthici belli provincia cum venisset,
 ac nonnullae militum voces cum audirentur, sese, contra
 hostem si ducerentur, ituros, contra civem et consulem
 arma non laturos, deductis Pergamum atque in locuple-
 tissimas urbes in hiberna legionibus maximas largitiones
 fecit et confirmandorum militum causa diripiendas his
 civitates dedit.

XXXII. Interim acerbissime imperatae pecuniae tota ¹
 provincia exigebantur. Multa praeterea generatim ad
 avaritiam excogitabantur. In capita singula servorum ac ²
 liberorum tributum inponebatur; columnaria, ostiaria,
 frumentum, milites, arma, remiges, tormenta, vecturae
 imperabantur; cuius modo rei nomen reperiri poterat,
 hoc satis esse ad cogendas pecunias videbatur. Non so- ³
 lum urbibus, sed paene vicis castellisque singulis cum
 imperio praeficiebantur. Qui horum quid acerbissime
 crudelissimeque fecerat, is et vir et civis optimus habeba-
 tur. Erat plena lictorum et imperiorum provincia, dif- ⁴
 ferta praefectis atque exactoribus, qui praeter impera-
 tas pecunias suo etiam privato compendio serviebant:
 dictitabant enim, se domo patriaque expulsos omnibus
 necessariis egere rebus, ut honesta praescriptione rem
 turpissimam tegerent. Accedebant ad haec gravissimae ⁵
 usurae, quod in bello plerumque accidere consuevit, uni-
 versis imperatis pecuniis; quibus in rebus prolationem
 diei donationem esse dicebant. Itaque aes alienum pro-
 vinciae eo biennio multiplicatum est. Neque minus ob ⁶
 eam causam civibus Romanis eius provinciae, sed in sin-
 gulos conventus singulasque civitates certae pecuniae
 imperabantur, mutuasque illas ex senatusconsulto exigi
 dictitabant; publicanis, ut in Syria fecerant, insequentis
 anni vectigal promutuum.

XXXIII. Praeterea Ephesi a fano Dianae depositas ¹
 antiquitus pecunias Scipio tolli iubebat. Certaue eius
 rei die constituta cum in fanum ventum esset adhibitis
 compluribus senatorii ordinis, quos advocaverat Scipio,
 litterae ei redduntur a Pompeio, mare transisse cum

legionibus Caesarem: properaret ad se cum exercitu venire omniaque post [ea quae] haberet. His litteris acceptis, quos advocaverat, dimittit; ipse iter in Macedoniam parare incipit paucisque post diebus est profectus. Haec res Ephesiae pecuniae salutem attulit.

1 XXXIII. Caesar Antoni exercitu coniuncto deducta Orico legione, quam tuendae orae maritumae causa posuerat, temptandas sibi provincias longiusque procedendum existimabat; et cum ad eum ex Thessalia Aetoliaque legati venissent, qui praesidio misso pollicerentur earum gentium civitates imperata facturas, L. Cassium Longinum cum legione tironum, quae appellabatur XXVII., atque equitibus CC in Thessaliam, C. Calvisium Sabinum cum cohortibus V paucisque equitibus in Aetoliam misit; maxime eos, quod erant propinquae regiones, de re frumentaria ut providerent, hortatus est. Cn. Domitium Calvium cum legionibus duabus, XI. et XII., et equitibus D
4 in Macedoniam proficisci iussit; cuius provinciae ab ea parte, quae libera appellabatur, Menedemus, princeps earum regionum, missus legatus omnium suorum excellens studium profitebatur.

1 XXXV. Ex his Calvisius primo adventu summa omnium Aetolorum receptus voluntate, praesidiis adversariorum Calydone et Naupacto deiectis omni Aetolia positus est. Cassius in Thessaliam cum legione pervenit. Hic cum essent factiones duae, varia voluntate civitatum utebatur: Hegesaretos, veteris homo potentiae, Pompeianis rebus studebat; Petraeus, summae nobilitatis adolescens, suis ac suorum opibus Caesarem enixe iuvabat.

1 XXXVI. Eodemque tempore Domitius in Macedoniam venit; et cum ad eum frequentes civitatum legationes convenire coepissent, nuntiatum est, adesse Scipionem cum legionibus, magna opinione et fama omnium:
2 nam plerumque in novitate rei fama antecedit. Hic nullo in loco Macedoniae moratus magno impetu tetendit ad Domitium et, cum ab eo milia passuum XX afuisset, subito se ad Cassium Longinum in Thessaliam convertit.
3 Hoc adeo celeriter fecit, ut simul adesse et venire nun-

tiaretur, et quo iter expeditius faceret, M. Favonium ad flumen Aliacmonem, quod Macedoniam a Thessalia dividit, cum cohortibus VIII praesidio impedimentis legionum reliquit castellumque ibi muniri iussit. Eodem tempore equitatus regis Cotyis ad castra Cassi advolavit, qui circum Thessaliam esse consuerat. Tum timore perterritus Cassius cognito Scipionis adventu visisque equitibus, quos Scipionis esse arbitrabatur, ad montes se convertit, qui Thessaliam cingunt, atque ex his locis Ambraciam versus iter facere coepit. At Scipionem properantem sequi litterae sunt consecutae a M. Favonio, Domitium cum legionibus adesse neque se praesidium, ubi constitutus esset, sine auxilio Scipionis tenere posse. Quibus litteris acceptis consilium Scipio iterque commutat; Cassium sequi desistit, Favonio auxilium ferre contendit. Itaque die ac nocte continuato itinere ad eum pervenit, tam opportuno tempore, ut simul Domitiani exercitus pulvis cerne-
retur et primi antecursores Scipionis viderentur. Ita Cassio industria Domitii, Favonio Scipionis celeritas salutem attulit.

XXXVII. Scipio biduum in castris stativis moratus ad flumen, quod inter eum et Domitii castra fluebat, Aliacmonem, tertio die prima luce exercitum vado traducit et castris positus postero die mane copias ante frontem castrorum instruit. Domitius tum quoque sibi dubitandum non putavit, quin productis legionibus proelio decertaret. Sed cum esset inter bina castra campus circiter milium passuum VI, Domitius castris Scipionis aciem suam subiecit, ille a vallo non discedere perseveravit. Ac tamen aegre retentis Domitianis militibus est factum, ne proelio contenderetur, et maxime, quod rivus difficilibus ripis subiectus castris Scipionis progressus nostrorum impediebat. Quorum studium alacritatemque pugnandi cum cognovisset Scipio, suspicatus, fore ut postero die aut invitum dimicare cogeretur aut magna cum infamia castris se contineret, qui magna cum expectatione venisset, temere progressus turpem habuit exitum et noctu ne conclamatis quidem vasis flumen transit atque in eandem

partem, ex qua venerat, redit ibique prope flumen edito
 5 natura loco castra posuit. Paucis diebus interpositis
 noctu insidias equitum collocavit, quo in loco superiori-
 bus fere diebus nostri pabulari consuerant; et cum coti-
 diana consuetudine Q. Varus, praefectus equitum Domitii,
 6 venisset, subito illi ex insidiis consurrexerunt. Sed nostri
 fortiter impetum eorum tulerunt celeriterque ad suos
 quisque ordines rediit atque ultro universi in hostes im-
 7 petum fecerunt. Ex his circiter octoginta interfectis,
 reliquis in fugam coniectis, duobus amissis in castra se
 receperunt.

1 XXXVIII. His rebus gestis Domitius sperans, Scipio-
 nem ad pugnam elici posse, simulavit, sese angustiis rei
 frumentariae adductum castra movere, vasisque militari
 more conclamatis progressus milia passuum III loco ido-
 neo et occulto omnem exercitum equitatumque collocavit.
 2 Scipio ad sequendum paratus equitum magnam partem
 ad explorandum iter Domitii et cognoscendum praemisit.
 3 Qui cum essent progressi, primaeque turmae insidias in-
 travissent, ex fremitu equorum inlata suspicione ad suos
 se recipere coeperunt, quique hos sequebantur, celerem
 4 eorum receptum conspicati restiterunt. Nostri cognitis
 [hostium] insidiis, ne frustra reliquos expectarent, duas
 nacti turmas exceperunt, *quarum perpauca fuga salu-*
tem sibi reppererunt — in his fuit M. Opimius praefectus
 equitum —; reliquos omnes earum turmarum aut inter-
 fecerunt aut captos ad Domitium deduxerunt.

1 XXXVIII. Deductis orae maritimae praesidiis Cae-
 sar, ut supra demonstratum est, III cohortes Orici oppidi
 tuendi causa reliquit isdemque custodiam navium longa-
 rum tradidit, quas ex Italia traduxerat. Huic officio op-
 2 pidoque Manius Acilius legatus praeerat. Is naves no-
 stras interiorem in portum post oppidum reduxit et ad
 terram deligavit faucibusque portus navem onerariam
 submersam obiecit et huic alteram coniunxit; super quas
 turrim effectam ad ipsum introitum portus opposuit et
 militibus complevit tuendamque ad omnes repēntinos ca-
 sus tradidit.

XXXX. Quibus cognitis rebus Cn. Pompeius filius, 1
 qui classi Aegyptiae praeerat, ad Oricum venit submer-
 samque navim remulco multisque contendens funibus
 adduxit atque alteram navem, quae erat ad custodiam ab
 Acilio posita, pluribus adgressus navibus, in quibus ad
 libram fecerat turres, ut ex superiore pugnans loco inte-
 grosque semper defatigatis summittens et reliquis parti-
 bus simul ex terra scalis et classe moenia oppidi temptans,
 uti adversariorum manus diduceret, labore et multitudine
 telorum nostros vicit, deiectisque defensoribus, qui omnes 2
 scaphis excepti refugerant, eam navem expugnavit eodem-
 que tempore ex altera parte molem tenuit naturaliter obie-
 ctam, quae paeneinsulam oppidum effecerat, quattuorque
 biremes subiectis scutulis [impulsas vectibus] in interio-
 rem partem traduxit. Ita ex utraque parte naves longas 3
 adgressus, quae erant deligatae ad terram atque inanes,
 IIII ex his abduxit, reliquas incendit. Hoc confecto ne- 4
 gotio D. Laelium ab Asiatica classe abductum reliquit,
 qui commeatus Bullide atque Amantia inportari in op-
 pidum prohibebat. Ipse Lissum profectus naves onera- 5
 rias XXX a M. Antonio relictas intra portum aggressus
 omnes incendit; Lissum expugnare conatus defendentibus
 civibus Romanis, qui eius conventus erant, militibusque,
 quos praesidii causa miserat Caesar, triduum moratus
 paucis in oppugnatione amissis re infecta inde discessit.

XXXI. Caesar, postquam Pompeium ad Asparagium 1
 esse cognovit, eodem cum exercitu profectus expugnato
 in itinere oppido Parthinorum, in quo Pompeius praesi-
 dium habebat, tertio die [Macedoniam] ad Pompeium
 pervenit iuxtaque eum castra posuit et postridie eductis
 omnibus copiis acie instructa decernendi postetatem
 Pompeio fecit. Ubi illum suis locis se tenere animadver- 2
 tit, reducto in castra exercitu aliud sibi consilium capien-
 dum existimavit. Itaque postero die omnibus copiis ma- 3
 gno circuitu difficili angustoque itinere Dyrrhachium
 profectus est, sperans, Pompeium aut Dyrrhachium com-
 pelli aut ab eo intercludi posse, quod omnem commeatum
 totiusque belli apparatus eo contulisset, ut accidit. Pom- 4

peius enim primo ignorans eius consilium, quod diverso ab ea regione itinere profectum videbat, angustiis rei frumentariae compulsus discessisse existimabat; postea per exploratores certior factus postero die castra movit, 5 brevius itinere se occurrere ei posse sperans. Quod fore suspicatus Caesar militesque adhortatus, ut aequo animo laborem ferrent, parva parte noctis itinere intermisso mane Dyrrhachium venit, cum primum agmen Pompei procul cerneretur, atque ibi castra posuit.

1 XXXXII. Pompeius interclusus Dyrrhachio, ubi propositum tenere non potuit, secundo usus consilio edito loco, qui appellatur Petra aditumque habet navibus mediocrem atque eas a quibusdam protegit ventis, castra 2 communit. Eo partem navium longarum convenire, frumentum commeatumque ab Asia atque omnibus regionibus, 3 quas tenebat, comportari imperat. Caesar longius bellum ductum iri existimans et de Italicis commeatibus desperans, quod tanta diligentia omnia litora a Pompeianis tenebantur classesque ipsius, quas hieme in Sicilia, Gallia, Italia fecerat, morabantur, in Epirum rei frumentariae causa Q. Tillium et L. Canuleium legatum misit, quodque hae regiones aberant longius, locis certis horrea constituit vecturasque frumenti finitimis civitatibus 4 descripsit. Item Lisso Parthinisque et omnibus castellis, 5 quod esset frumenti, conquiri iussit. Id erat perexiguum cum ipsius agri natura, quod sunt loca aspera et montuosa, ac plerumque frumento utuntur inportato, tum quod Pompeius haec providerat et superioribus diebus praedae loco Parthinos habuerat frumentumque omne conquisitum spoliatis effossisque eorum domibus per equites comportarat.

1 XXXXIII. Quibus rebus cognitis Caesar consilium capit ex loci natura. Erant enim circum castra Pompei permulti editi atque asperi colles. Hos primum praesidiis tenuit castellaque ibi communit. 2 Inde, ut loci cuiusque natura ferebat, ex castello in castellum perducta 3 munitione circumvallare Pompeium instituit, haec spectans, quod angusta re frumentaria utebatur, quodque

Pompeius multitudine equitum valebat, quo minore periculo undique frumentum commeatumque exercitui subportare posset, simul, uti pabulatione Pompeium prohiberet equitatumque eius ad rem gerendam inutilem efficeret, tertio, ut auctoritatem, qua ille maxime apud exterarum nationes niti videbatur, minueret, cum fama per orbem terrarum percrebuisset, illum a Caesare obsideri neque audere proelio dimicare.

XXXIII. Pompeius neque a mari Dyrrhachioque 1 discedere volebat, quod omnem apparatus belli, tela, arma, tormenta ibi collocaverat frumentumque exercitui navibus subportabat, neque munitiones Caesaris prohibere poterat, nisi proelio decertare vellet; quod eo tempore statuerat non esse faciendum. Relinquebatur, ut 2 extremam rationem belli sequens quam plurimos colles occuparet et quam latissimas regiones praesidiis teneret Caesarisque copias, quam maxime posset, distineret; idque accidit. Castellis enim XXIII effectis XV milia 3 passuum circuitu amplexus, hoc spatio pabulabatur; multaque erant intra eum locum manu sata, quibus interim iumenta pasceret. Atque ut nostri perpetuas munitiones 4 habebant perductas ex castellis in proxima castella, ne quo loco erumperent Pompeiani ac nostros post tergum adorirentur [timebant], ita illi interiore spatio perpetuas munitiones efficiebant, ne quem locum nostri intrare atque ipsos a tergo circumvenire possent. Sed illi ope- 5 ribus vincebant, quod et numero militum praestabant et interiore spatio minorem circuitum habebant. Quae cum 6 erant loca Caesari capienda, etsi prohibere Pompeius totis copiis et dimicare non constituerat, tamen suis locis sagittarios funditoresque mittebat, quorum magnum habebat numerum, multique ex nostris vulnerabantur, magnusque incesserat timor sagittarum, atque omnes fere milites aut ex coactis aut ex centonibus aut ex coriis tunicas aut tegimenta fecerant, quibus tela vitarent.

XXXV. In occupandis praesidiis magna vi uterque 1 nitebatur: Caesar, ut quam angustissime Pompeium contineret, Pompeius, ut quam plurimos colles quam maximo

circuitu occuparet; crebraque ob eam causam proelia
 2 fiebant. In his cum legio Caesaris nona praesidium quod-
 dam occupavisset et munire coepisset, huic loco propin-
 quum et contrarium collem Pompeius occupavit nostros-
 3 que opere prohibere coepit, et cum una ex parte prope
 aequum aditum haberet, primum sagittariis funditoribus-
 que circumiectis, postea levis armaturae magna multitu-
 dine missa tormentisque prolatis munitiones impediabat;
 neque erat facile nostris uno tempore propugnare et mu-
 4 nire. Caesar cum suos ex omnibus partibus vulnerari
 videret, recipere se iussit et loco excedere. Erat per de-
 5 clivē receptus. Illi autem hoc acrius instabant neque re-
 gredi nostros patiebantur, quod timore adducti locum
 6 relinquere videbantur. Dicitur eo tempore glorians apud
 suos Pompeius dixisse: non recusare se, quin nullius
 usus imperator existimaretur, si sine maximo detrimento
 legiones Caesaris sese recepissent inde, quo temere es-
 sent progressae.

1 XXXXVI. Caesar receptui suorum timens crates ad
 extremum tumulum contra hostem proferri et adversas
 locari, intra has mediocri latitudine fossam tectis militi-
 bus obduci iussit locumque in omnes partes quam ma-
 2 xime impediri. Ipse idoneis locis funditores instruxit, ut
 praesidio nostris se recipientibus essent. His rebus com-
 3 paratis legionem reduci iussit. Pompeiani hoc insolentius
 atque audacius nostros premere et instare coeperunt cra-
 tesque pro munitione obiectas propulerunt, ut fossas
 4 transcenderent. Quod cum animadvertisset Caesar, veri-
 tus, ne non reducti, sed reiecti viderentur, maiusque de-
 trimentum caperetur, a medio fere spatio suos per Anto-
 nium, qui ei legioni praeerat, cohortatus tuba signum
 5 dari atque in hostes impetum fieri iussit. Milites legionis
 VIII. subito conspirati pila coniecerunt et ex inferiore loco
 adversus clivum incitati cursu praecipites Pompeianos
 egerunt et terga vertere coëgerunt; quibus ad recipien-
 dum crates disiectae longurique obiecti et institutae fos-
 6 sae magno impedimento fuerunt. Nostri vero, qui satis
 habebant sine detrimento discedere, compluribus inter-

fectis v omnino suorum amissis quietissime se receperunt pauloque citra eum locum morati aliis comprehensis colibus munitiones perfecerunt.

XXXXVII. Erat nova et inusitata belli ratio cum tot 1 castellorum numero tantoque spatio et tantis munitionibus et toto obsidionis genere, tum etiam reliquis rebus. Nam quicumque alterum obsidere conati sunt, percussos 2 atque infirmos hostes adorti aut proelio superatos aut aliqua offensione permotos continuerunt, cum ipsi numero equitum militumque praestarent; causa autem obsidionis haec fere esse consuevit, ut frumento hostes prohiberent. At tum integras atque incolumes copias 3 Caesar inferiore militum numero continebat, cum illi omnium rerum copia abundarent: cotidie enim magnus undique navium numerus conveniebat, quae commeatum subportarent, neque ullus flare ventus poterat, quin aliqua ex parte secundum cursum haberent. Ipse autem 4 consumptis omnibus longe lateque frumentis summis erat in angustiis. Sed tamen haec singulari patientia milites 5 ferebant. Recordabantur enim, eadem se superiore anno in Hispania perpessos labore et patientia maximum bellum confecisse; meminerant, ad Alesiam magnam se inopiam perpessos, multo etiam maiorem ad Avaricum, maximarum gentium victores discessisse. Non, illis or- 6 deum cum daretur, non legumina recusabant; pecus vero, cuius rei summa erat ex Epiro copia, magno in honore habebant.

XXXXVIII. Est etiam genus radicis inventum ab iis, 1 qui *convulnerant ex* vulneribus, quod appellatur chara, quod admixtum lacte multum inopiam levabat. Id ad similitudinem panis efficiebant. Eius erat magna copia. Ex 2 hoc effectos panes, cum in colloquiis Pompeiani famem nostris obiectarent, vulgo in eos iaciebant, ut spem eorum minuerent.

XXXXVIII. Iamque frumenta maturescere incipie- 1 bant, atque ipsa spes inopiam sustentabat, quod celeriter se habituros copiam confidebant; crebraeque voces militum in vigiliis colloquiisque audiebantur, prius se cor-

lice ex arboribus victuros, quam Pompeium e manibus
 2 dimissuros. Libenter etiam ex perfugis cognoscebant,
 equos eorum tolerari, reliqua vero iumenta interisse; uti
 autem ipsos valetudine non bona cum angustiis loci et
 odore taetro ex multitudine cadaverum et cotidianis labo-
 ribus, insuetos operum, tum aquae summa inopia adfectos.

3 Omnia enim flumina atque omnes rivos, qui ad mare per-
 tinebant, Caesar aut averterat aut magnis operibus ob-
 struxerat, atque ut erant loca montuosa et ad specus
 angustiae vallium, has sublicis in terram demissis prae-

4 seperat terramque adiecerat, ut aquam contineret. Ita-
 que illi necessario loca sequi demissa ac palustria et pu-
 teos fodere cogebantur atque hunc laborem ad cotidiana
 opera addebant; qui tamen fontes a quibusdam praesidiis

5 aberant longius et celeriter aestibus exarescebant. At
 Caesaris exercitus optima valetudine summaque aquae
 copia utebatur, tum commeatus omni genere praeter fru-
 mentum abundabat;

. quibus cotidie melius [sub-
 terere] fore tempus maioremque spem maturitate frumen-
 torum proponi videbant.

1 L. In novo genere belli novae ab utrisque bellandi
 rationes reperiebantur. Illi, cum animadvertissent ex
 ignibus, nocte cohortes nostras ad munitiones excubare,
 silentio adgressi universi intra multitudinem sagittas con-

2 iciebant et se confestim ad suos recipiebant. Quibus re-
 bus nostri usu docti haec reperiebant remedia, ut alio
 loco ignes facerent

.

1 LI. Interim certior factus P. Sulla, quem discedens
 castris praefecerat Caesar, auxilio cohorti venit cum le-
 gionibus duabus; cuius adventu facile sunt repulsi Pom-

2 peiani. Neque vero conspectum aut impetum nostrorum
 tulerunt, primisque deiectis reliqui se verterunt et loco

3 cesserunt. Sed insequentes nostros, ne longius prose-
 querentur, Sulla revocavit. At plerique existimant, si
 acrius insequi voluisset, bellum eo die potuisse finire.

Cuius consilium reprehendendum non videtur. Aliae enim 4
sunt legati partes atque imperatoris: alter omnia agere
ad praescriptum, alter libere ad summam rerum consulere
debet. Sulla a Caesare *praesidio* castris relictus libera- 5
tis suis hoc fuit contentus neque proelio decertare voluit,
quae res tamen fortasse aliquem reciperet casum, ne im-
peratorias sibi partes sumpsisse videretur. Pompeianis 6
magnam res ad receptum difficultatem adferebat. Nam
ex iniquo progressi loco in summo constiterant: si per
declive sese reciperent, nostros ex superiore insequentes
loco verebantur; neque multum ad solis occasum tempo-
ris supererat: spe enim conficiendi negotii prope in no-
ctem rem duxerant. Ita necessario atque ex tempore 7
capto consilio Pompeius tumulum quendam occupavit,
qui tantum aberat a nostro castello, ut telum tormento
missum adigi non posset. Hoc consedit loco atque eum
communivit omnesque ibi copias continuit.

LII. Eodem tempore duobus praeterea locis pugna- 1
tum est: nam plura castella Pompeius pariter destinendae
manus causa temptaverat, ne ex proximis praesidiis suc-
curri posset. Uno loco Volcatius Tullus impetum legionis 2
sustinuit cohortibus tribus atque eam loco depulit; altero
Germani *extra* munitiones nostras egressi compluribus
interfectis sese ad suos incolumes receperunt.

LIII. Ita uno die VI proeliis factis, tribus ad Dyrrho- 1
chium, tribus ad munitiones, cum horum omnium ratio
haberetur, ad duo milia numero ex Pompeianis cecidisse
reperiebamus, evocatos centurionesque complures — in
eo fuit numero Valerius Flaccus L. filius, eius, qui prae-
tor Asiam obtinuerat —; signaque sunt militaria sex
relata. Nostri non amplius XX omnibus sunt proeliis de- 2
siderati. Sed in castello nemo fuit omnino militum, quin 3
vulneraretur, quattuorque ex una cohorte centuriones
oculos amiserunt. Et cum laboris sui periculiue testi- 4
monium adferre vellent, milia sagittarum circiter XXX in
castellum coniecta Caesari renuntiaverunt, scutoque ad
eum relato Scaevae centurionis, inventa sunt in eo fora-
mina CXX. Quem Caesar, ut erat de se meritis et de re- 5

publica, donatum milibus CC *conlaudatumque* ab octavis ordinibus ad primipilum se traducere pronuntiavit — eius enim opera castellum magna ex parte conservatum esse constabat — cohortemque postea duplici stipendio, frumentariis, pecuariis militaribusque donis amplissime donavit.

1 LIII. Pompeius noctu magnis additis munitionibus reliquis diebus turres extruxit et in altitudinem pedum XV effectis operibus vineis eam partem castrorum obte-
2 xit, et quinque intermissis diebus alteram noctem subnubilam nactus extructis omnibus castrorum partibus et ad impediendum obtectis, tertia inita vigilia silentio exercitum eduxit et se in antiquas munitiones recepit.

1 LV. Omnibus deinceps diebus Caesar exercitum in aciem aequum in locum produxit, si Pompeius proelio decertare vellet, ut paene castris Pompei legiones subiceret; tantumque a vallo eius prima acies aberat, uti ne
2 telo tormentove adici posset. Pompeius autem, ut famam opinionemque hominum teneret, sic pro castris exercitum constituabat, ut tertia acies vallum contingeret, omnis quidem instructus exercitus telis ex vallo abiectis protegi posset.

1 LVI. Aetolia, Acarnania, Amphilochis per Cassium Longinum et Calvisium Sabinum, ut demonstravimus, receptis temptandam sibi Achaïam ac paulo longius progrediendum existimabat Caesar. Itaque eo Calenum misit
2 eique Sabinum et Cassium cum cohortibus adiungit.
3 Quorum cognito adventu Rutilius Lupus, qui Achaïam missus a Pompeio obtinebat, Isthmum praemunire instituit,
4 ut Achaïa Fufium prohiberet. Calenus Delphos, Thebas, Orchomenum voluntate ipsarum civitatum recepit, nonnullas urbes per vim expugnavit, reliquas civitates circummissis legationibus amicitia Caesari conciliare studebat. In his rebus fere erat Fufius occupatus.

1 LVII. Haec cum in Achaïa atque apud Dyrrhachium gererentur, Scipionemque in Macedoniam venisse constaret, non oblitus pristini instituti Caesar mittit ad eum A. Clodium, suum atque illius familiarem, quem ab illo

traditum initio et commendatum in suorum necessariorum numero habere instituerat. Huic dat litteras mandataque 2 ad eum, quorum haec erat summa: Sese omnia de pace expertum nihil adhuc arbitrari vitio factum eorum, quos esse auctores eius rei voluisset, quod sua mandata perferre non opportuno tempore ad Pompeium vererentur. Scipionem ea esse auctoritate, ut non solum libere, quae 3 probasset, exponere, sed etiam ex magna parte compellere atque errantem regere posset; praeesse autem suo nomine exercitui, ut praeter auctoritatem vires quoque ad coërcendum haberet. Quod si fecisset, quietem Italiae, 4 pacem provinciarum, salutem imperii uni omnes acceptam relatu-5 ros. Haec ad eum mandata Clodius refert, ac pri-5 mis diebus, ut videbatur, libenter auditus, reliquis ad colloquium non admittitur, castigato Scipione a Favonio, ut postea confecto bello reperiebamus, infectaque re sese ad Caesarem recepit.

LVIII. Caesar, quo facilius equitatum Pompeianum 1 ad Dyrrhachium contineret et pabulatione prohiberet, aditus duos, quos esse angustos demonstravimus, magnis operibus praemunivit castellaque his locis posuit. Pom- 2 peius, ubi nihil profici equitatu cognovit, paucis intermissis diebus rursum eum navibus ad se intra munitiones recipit. Erat summa inopia pabuli, adeo ut foliis ex 3 arboribus strictis et teneris harundinum radicibus contusis equos alerent: frumenta enim, quae fuerant intra munitiones sata, consumpserant. Cogebantur Corcyra 4 atque Acarnania longo interiecto navigationis spatio pabulum supportare, quoque erat eius rei minor copia, hordeo adaugere atque his rationibus equitatum tolerare. Sed postquam non modo hordeum pabulumque omnibus 5 locis herbaeque desectae, sed etiam frons ex arboribus deficiebat, corruptis equis macie conandum sibi aliquid Pompeius de eruptione existimavit.

LVIII. Erant apud Caesarem *in* equitum numero 1 Allobroges II fratres, Raucillus et Egus, Adbucilli filii, qui principatum in civitate multis annis obtinuerat, singulari virtute homines, quorum opera Caesar omnibus

2 Gallicis bellis optima fortissimaque erat usus. His domi
ob has causas amplissimos magistratus mandaverat atque
eos extra ordinem in senatum legendos curaverat agros-
que in Gallia ex hostibus captos praemiaque rei pecunia-
riae magna tribuerat locupletesque ex egentibus fecerat.
3 Hi propter virtutem non solum apud Caesarem in honore
erant, sed etiam apud exercitum cari habebantur; sed
freti amicitia Caesaris et stulta ac barbara arrogantia
elati despiciebant suos stipendiumque equitum fraudabant
4 et praedam omnem domum avertabant. Quibus illi re-
bus permoti universi Caesarem adierunt palamque de
eorum iniuriis sunt questi et ad cetera addiderunt, fal-
sum ab his equitum numerum deferri, quorum stipendium
avertarent.

1 LX. Caesar neque tempus illud animadversionis esse
existimans et multa virtuti eorum concedens rem totam
distulit; illos secreto castigavit, quod quaestui equites
haberent, monuitque, ut ex sua amicitia omnia expecta-
2 rent et ex praeteritis suis officiis reliqua sperarent. Ma-
gnam tamen haec res illis offensionem et contemptionem
ad omnes attulit, idque ita esse, cum ex aliorum obiecta-
tionibus tum etiam ex domestico iudicio atque animi con-
3 scientia intellegebant. Quo pudore adducti et fortasse non
se liberari, sed in aliud tempus reservari arbitrati, disce-
dere a nobis et novam temptare fortunam novasque ami-
4 citias experiri constituerunt. Et cum paucis collocuti
clientibus suis, quibus tantum facinus committere aude-
bant, primum conati sunt praefectum equitum C. Voluse-
num interficere, ut postea bello confecto cognitum est,
ut cum munere aliquo perfugisse ad Pompeium videren-
5 tur; postquam id difficilius visum est neque facultas per-
ficiendi dabatur, quam maximas potuerunt, pecunias mu-
tuati, proinde ac suis satisfacere et fraudata restituere
vellent, multis coëmpitis equis ad Pompeium transierunt
cum iis, quos sui consilii participes habebant.

1 LXI. Quos Pompeius, quod erant honesto loco nati
et instructi liberaliter magnoque comitatu et multis
iumentis venerant virique fortes habebantur et in honore

apud Caesarem fuerant, quodque novum et praeter consuetudinem acciderat, omnia sua praesidia circumduxit atque ostentavit. Nam ante id tempus nemo aut miles 2 aut eques a Caesare ad Pompeium transierat, cum paene cotidie a Pompeio ad Caesarem perfugerent, vulgo vero universi in Epiro atque Aetolia conscripti milites earumque regionum omnium, quae a Caesare tenebantur. Sed 3 hi cognitis omnibus rebus, seu quid in munitionibus perfectum non erat, seu quid a peritioribus rei militaris considerari videbatur, temporibusque rerum et spatiis locorum et custodiarum varia diligentia animadversa, prout cuiusque eorum, qui negotiis praeerant, aut natura aut studium ferebat, haec ad Pompeium omnia detulerunt.

LXII. Quibus ille cognitis eruptionisque iam ante 1 capto consilio, ut demonstratum est, tegimenta galeis milites ex viminibus facere atque aggerem iubet compor-2 tare. His paratis rebus magnum numerum levis armaturae et sagittariorum aggeremque omnem noctu in scaphas et naves actuarias inponit et de media nocte cohortes LX ex maximis castris praesidiisque deductas ad eam partem munitionum ducit, quae pertinebat ad mare longissime-3 que a maximis castris Caesaris aberat. Eodem naves, 3 quas demonstravimus aggere et levis armaturae militibus completas, quasque ad Dyrrhachium naves longas habebat, mittit et, quid a quoque fieri velit, praecipit. Ad eas 4 munitiones Caesar Lentulum Marcellinum quaestorem cum legione VIII. positum habebat. Huic, quod valetudine minus commoda utebatur, Fulvium Postumum adiutorem summiserat.

LXIII. Erat eo loco fossa pedum XV et vallum contra 1 hostem in altitudinem pedum X, tantundemque eius valli agger in latitudinem patebat; ab eo intermisso spatio pedum DC alter conversus in contrariam partem erat vallus humiliore paulo munitione. Hoc enim superioribus 2 diebus timens Caesar, ne navibus nostri circumvenirentur, duplicem eo loco fecerat vallum, ut, si ancipiti proelio dimicaretur, posset resisti. Sed operum magnitudo 3 et continens omnium dierum labor, quod milia passuum

in circuitu [munitiones] XVII erat complexus, perficiendi spatium non dabat. Itaque contra mare transversum vallum, qui has duas munitiones coniungeret, nondum perfecerat. Quae res nota erat Pompeio, delata per Allobrogas perfugas, magnumque nostris attulerat incommodum. Nam ut ad mare II cohortes nonae legionis excubuerant, accessere subito prima luce Pompeiani [exercitus adventus extitit]; simul navibus circumvecti milites in exteriorem vallum tela iaciebant, fossaeque aggere complebantur, et legionarii interioris munitionis defensores scalis admotis tormentis cuiusque generis telisque terrebant, magnaque multitudo sagittariorum ab utraque parte circumfundebatur. Multum autem ab ictu lapidum, quod unum nostris erat telum, viminea tegimenta galeis inposita defendebant. Itaque cum omnibus rebus nostri premerentur atque aegre resisterent, animadversum est vitium munitionis, quod supra demonstratum est, atque inter duos vallos, qua perfectum opus non erat, per mare [navibus expositi] in aversos nostros impetum fecerunt atque ex utraque munitione deiectos terga vertere coegerunt.

LXIII. Hoc tumultu nuntiato Marcellinus . . cohortes subsidio nostris laborantibus submittit ex castris; quae fugientes conspicatae neque illos suo adventu confirmare potuerunt neque ipsae hostium impetum tulerunt. Itaque quodcumque addebatur subsidio, id corruptum timore fugientium terrorem et periculum augebat: hominum enim multitudine receptus impediabatur. In eo proelio cum gravi vulnere esset affectus aquilifer et iam viribus deficeretur, conspicatus equites nostros, *Hanc ego, inquit, et vivus multos per annos magna diligentia defendi et nunc moriens eadem fide Caesari restituo. Nolite, obsecro, committere, quod ante in exercitu Caesaris non accidit, ut rei militaris dedecus admittatur, incolumemque ad eum deferte.* Hoc casu aquila conservatur omnibus primae cohortis centurionibus interfectis praeter principem priorem.

LXV. Iamque Pompeiani magna caede nostrorum castris Marcellini adpropinquabant non mediocri terrore

inlato reliquis cohortibus, et M. Antonius, qui proximum locum praesidiorum tenebat, ea re nuntiata cum cohortibus XII descendens ex loco superiore cernebatur. Cuius adventus Pompeianos compressit nostrosque firmavit, ut se ex maximo timore colligerent. Neque multo post Caesar significatione per castella fumo facta, ut erat superioris temporis consuetudo, deductis quibusdam cohortibus ex praesidiis eodem venit. Qui cognito detrimento cum animadvertisset Pompeium extra munitiones egressum, ut libere pabulari posset nec minus aditum navibus haberet, commutata ratione belli, quoniam propositum non tenuerat, castra secundum mare iuxta Pompeium munire iussit.

LXVI. Qua perfecta munitione animadversum est a speculatoribus Caesaris, cohortes quasdam, quod instar legionis videretur, esse post silvam et in vetera castra duci. Castrorum hic situs erat. Superioribus diebus nona Caesaris legio cum se obiecisset Pompeianis copiis atque opere, ut demonstravimus, circummuniret, castra eo loco posuit. Haec silvam quandam contingebant neque longius a mari passibus CCC aberant. Post mutato consilio quibusdam de causis Caesar paulo ultra eum locum castra transtulit, paucisque intermissis diebus eadem Pompeius occupaverat et, quod eo loco plures erat legiones habiturus, relicto interiore vallo maiorem adiecerat munitionem. Ita minora castra inclusa maioribus castelli atque arcis locum obtinebant. Item ab angulo castrorum sinistro munitionem ad flumen perduxerat, circiter passus CCCC, quo liberius a periculo milites aquarentur. Sed is quoque mutato consilio quibusdam de causis, quas commemorari necesse non est, eo loco excesserat. Ita complures dies manserant castra; munitiones quidem omnes integrae erant.

LXVII. Eo signo legionis inlato, speculatores Caesaris renuntiarunt. Hoc idem visum ex superioribus quibusdam castellis confirmaverunt. Is locus aberat a novis Pompei castris circiter passus quingentos. Hanc legionem sperans Caesar se opprimere posse et cupiens eius

- diei detrimentum sarcire reliquit in opere cohortes duas, quae speciem munitionis praeberent; ipse diverso itinere, quam potuit occultissime, reliquas cohortes, numero XXXIII, in quibus erat legio nona multis amissis centurionibus deminutoque militum numero, ad legionem Pompei castraque minora duplici acie eduxit. Neque eum prima opinio fefellit. Nam et pervenit, priusquam Pompeius sentire posset, et tametsi erant munitiones castrorum magnae, tamen sinistro cornu, ubi erat ipse, celeriter adgressus Pompeianos ex vallo deturbavit. Erat obiectus portis ericius. Hic paulisper est pugnatum, cum inrumpere nostri conarentur, illi castra defenderent, fortissime Tito Pulione, cuius opera proditum exercitum
- 5 C. Antoni demonstravimus, e loco propugnante. Sed tamen nostri virtute vicerunt excisoque ericio primo in maiora castra, post etiam in castellum, quod erat inclusum maioribus castris, inruperunt et, quod eo pulsa legio sese receperat, nonnullos ibi repugnantes interfecerunt.
- 1 LXVIII. Sed fortuna, quae plurimum potest cum in reliquis rebus tum praecipue in bello, parvis momentis magnas rerum commutationes efficit; ut tum accidit.
- 2 Munitionem, quam pertinere a castris ad flumen supra demonstravimus, dextri Caesaris cornus cohortes ignorantia loci sunt secutae, cum portam quaererent castrorumque eam munitionem esse arbitrarentur. Quod cum esset animadversum, coniunctam esse flumini, prorutis munitionibus defendente nullo transcenderunt, omnisque noster equitatus eas cohortes est secutus.
- 1 LXVIII. Interim Pompeius hac satis longa interiecta mora et re nuntiata v legiones ab opere deductas subsidio suis duxit; eodemque tempore equitatus eius nostris equitibus adpropinquabat, et acies instructa a nostris, qui castra occupaverant, cernebatur, omniaque sunt subito
- 2 mutata. Legio Pompeiana celeris spe subsidii confirmata ab decumana porta resistere conabatur atque ultro in nostros impetum faciebat. Equitatus Caesaris, quod angusto itinere per aggeres ascendebat, receptui suo timens initium fugae faciebat. Dextrum cornu, quod erat a sinistro
- 3

seclusum, terrore equitum animadverso, ne intra munitionem opprimeretur, ea parte, quam proruerat, sese recipiebat, ac plerique ex his, ne in angustias inciderent, *ex* x pedum munitione se in fossas praecipitabant, primisque oppressis reliqui per horum corpora salutem sibi atque exitum pariebant. Sinistro cornu milites, cum ex 4 vallo Pompeium adesse et suos fugere cernerent, veriti, ne angustiis intercluderentur, cum extra et intus hostem haberent, eodem, quo venerant, receptu sibi consulebant, omniaque erant tumultus, timoris, fugae plena, adeo ut, cum Caesar signa fugientium manu prenderet et consistere iuberet, alii *dimissis locis aequis* eodem cursu [con-] fugerent, alii [ex] metu etiam signa dimitterent, neque quisquam omnino consisteret.

LXX. His tantis malis haec subsidia succurrebant, 1 quo minus omnis deleretur exercitus, quod Pompeius insidias timens, credo, quod haec praeter spem acciderant eius, qui paulo ante ex castris fugientes suos conspexerat, munitionibus adpropinquare aliquamdiu non audebat, equitesque eius angustiis [portis], atque his ab Caesaris militibus occupatis, ad insequendum tardabantur. Ita parvae res magnum in utramque partem momentum 2 habuerunt. Munitiones enim a castris ad flumen perductae expugnatis iam castris Pompei propriam expeditamque Caesaris victoriam interpellaverunt, eadem res celeritate insequentium tardata nostris salutem attulit.

LXXI. Duobus his unius diei proeliis Caesar deside- 1 ravit milites DCCCCLX et *equites* Tuticanum Galum, senatoris filium, notos equites Romanos C. Fleginatem Placentia, A. Granium Puteolis, M. Sacrativirum Capua, tribunos militum et centuriones XXXII; sed horum 2 omnium pars magna in fossis munitionibusque et fluminis ripis oppressa suorum in terrore ac fuga sine ullo vulnere interiit; signaque sunt militaria amissa XXXII. Pompeius eo proelio imperator est appellatus. Hoc no- 3 men optinuit, atque ita se postea salutari passus neque in litteris, quas scribere est solitus, neque in fascibus insignia laureae praetulit. At Labienus, cum ab eo im- 4

petravisset, ut sibi captivos tradi iuberet, omnes productos ostentationis, ut videbatur, causa, quo maior perfugae fides haberetur, commilitones appellans et magna verborum contumelia interrogans, solerentne veterani milites fugere, in omnium conspectu interfecit.

- 1 LXXII. His rebus tantum fiducia ac spiritus Pompeianis accessit, ut non de ratione belli cogitarent, sed
- 2 vicisse iam viderentur. Non illi paucitatem nostrorum militum, non iniquitatem loci atque angustias praeoccupatis castris et ancipitem terrorem intra extraque munitiones, non abscisum in duas partes exercitum, cum altera alteri auxilium ferre non posset, causae fuisse cogitabant.
- 3 Non ad haec addebant, non [ex] concursu acri facto, non proelio dimicatum, sibi que ipsos multitudine atque angustis maius attulisse detrimentum, quam ab hoste acciperent.
- 4 pissent. Non denique communis belli casus recordabantur, quam parvulae saepe causae vel falsae suspicionis vel terroris repentini vel obiectae religionis magna detrimenta intulissent, quotiens vel ducis vitio vel culpa tribuni in exercitu esset offensum; sed, proinde ac si virtute vicissent neque ulla commutatio rerum posset accidere, per orbem terrarum fama ac litteris victoriam eius diei concelebrabant.

- 1 LXXIII. Caesar a superioribus consiliis depulsus omnem sibi commutandam belli rationem existimavit.
- 2 Itaque uno tempore praesidiis omnibus deductis et oppugnatione dimissa coactoque in unum locum exercitu confectionem apud milites habuit hortatusque est, ne ea, quae accidissent, graviter ferrent, neve his rebus terrentur multisque secundis proeliis unum adversum et id medio-
- 3 cre opponerent. Habendam fortunae gratiam, quod Italiam sine aliquo vulnere cepissent, quod duas Hispanias bellicosissimorum hominum peritissimis atque exercitatissimis ducibus pacavissent, quod finitimas frumentariasque provincias in potestatem rede-gissent; denique recordari debere, qua felicitate inter medias hostium classes oppletis non solum portibus, sed etiam litoribus omnes
- 4 incolumes essent transportati. Si non omnia caderent

secunda, fortunam esse industria sublevandam. Quod esset acceptum detrimenti, cuiusvis potius quam suae cul-
pae debere tribui. Locum se aecum ad dimicandum de-
disse, potitum esse hostium castris, expulisse ac supe-
rasse pugnantes. Sed sive ipsorum perturbatio sive error
aliquis sive etiam fortuna partam iam praesentemque
victoriam interpellavisset, dandam omnibus operam, ut
acceptum incommodum virtute sarciretur. Quod si esset 6
factum, detrimentum in bonum verteret, uti ad Gergo-
viam accidisset, atque ei, qui ante dimicare timuissent,
ultra se proelio offerrent.

LXXIII. Hac habita contione nonnullos signiferos 1
ignominia notavit ac loco movit. Exercitui quidem omni 2
tantus incessit ex incommodo dolor tantumque studium
infamiae sarcindae, ut nemo aut tribuni aut centurionis
imperium desideraret et sibi quisque etiam poenae loco
graviore inponeret labores, simulque omnes arderent
cupiditate pugnandi, cum superioris etiam ordinis non-
nulli ratione permoti manendum eo loco et rem proelio
committendam existimarent. Contra ea Caesar neque sa- 3
tis militibus perterritis confidebat spatiumque interponen-
dum ad recreandos animos putabat, et relictis munitioni-
bus magnopere rei frumentariae timebat.

LXXV. Itaque nulla interposita mora sauciorum modo 1
et aegrorum habita ratione impedimenta omnia silentio
prima nocte ex castris Apolloniam praemisit. Haec con-
quiescere ante iter confectum vetuit. His una legio missa
praesidio est. His explicitis rebus duas in castris legio- 2
nes retinuit, reliquas de quarta vigilia compluribus por-
tis eductas eodem itinere praemisit parvoque spatio in-
termisso, ut et militare institutum servaretur et quam
serissime eius profectio cognosceretur, conclamari iussit
statimque egressus et novissimum agmen consecutus ce-
leriter ex conspectu castrorum discessit. Neque vero 3
Pompeius cognito consilio eius moram ullam ad inse-
quendum intulit, sed eadem spectans, si itinere impedi-
tos perterritos deprehendere posset, exercitum e castris
eduxit equitatumque praemisit ad novissimum agmen

demorandum, neque consequi potuit, quod multum expedito itinere antecesserat Caesar. Sed cum ventum esset ad flumen Genusum, quod ripis erat impeditis, consecutus equitatus novissimos proelio detinebat. Huic suos Caesar equites opposuit expeditosque antesignanos admiscuit cccc, qui tantum profecerunt, ut equestri proelio commisso pellerent omnes compluresque interficerent ipsique incolumes se ad agmen recipere.

1 LXXVI. Confecto iusto itinere eius diei, quod proposuerat Caesar, traductoque exercitu flumen Genusum *in* veteribus suis castris contra Asparagium consedit militesque omnes intra vallum castrorum continuit equitatumque per causam pabulandi emissum confestim decumana
2 porta in castra se recipere iussit. Simili ratione Pompeius confecto eius diei itinere in suis veteribus castris
3 ad Asparagium consedit. Eius milites, quod ab opere integris munitionibus vacabant, alii lignandi pabulandique causa longius progrediebantur, alii, quod subito consilium profectionis ceperant magna parte impedimentorum et sarcinarum relictis, ad haec repetenda invitati propinquitate superiorum castrorum depositis in contubernio
4 armis vallum relinquebant. Quibus ad sequendum impeditis Caesar, quod fore providerat, meridiano fere tempore signo profectionis dato exercitum educit duplicatoque eius diei itinere viii milia passuum ex eo loco procedit; quod facere Pompeius discessu militum non potuit.

1 LXXVII. Postero die Caesar similiter praemissis prima nocte impedimentis de quarta vigilia ipse egreditur, ut, si qua esset imposita dimicandi necessitas, subitum casum expedito exercitu subiret. Hoc idem reliquis
2 fecit diebus. Quibus rebus perfectum est, ut altissimis fluminibus atque impeditissimis itineribus nullum acciperet incommodum. Pompeius primi diei mora inlata et
3 reliquorum dierum frustra labore suscepto, cum se magnis itineribus extenderet et praegressos consequi cuperet, quarto die finem sequendi fecit atque aliud sibi consilium capiendum existimavit.

1 LXXVIII. Caesari ad saucios deponendos, stipendium

exercitui dandum, socios confirmandos, praesidium urbi-
 bus relinquendum necesse erat adire Apolloniam. Sed 2
 his rebus tantum temporis tribuit, quantum erat prope-
 ranti necesse: timens Domitio, ne adventu Pompei prae-
 occuparetur, ad eum omni celeritate et studio incitatus
 ferebatur. Totius autem rei consilium his rationibus 3
 explicabat, ut, si Pompeius eodem contenderet, abductum
 illum a mari atque ab iis copiis, quas Dyrrhachii compa-
 raverat, frumento ac commeatu abstractum pari condi-
 cione bellj secum decertare cogeret; si in Italiam transi-
 ret, coniuncto exercitu cum Domitio per Illyricum Italiae
 subsidio proficisceretur; si Apolloniam Oricumque op-
 pugnare et se omni maritima ora excludere conaretur,
 obsesso Scipione, necessario illum suis auxilium ferre
 cogeret. Itaque praemissis nuntiis ad Cn. Domitium Cae- 4
 sar scripsit et, quid fieri vellet, ostendit praesidioque
 Apolloniae cohortibus IIII, Lissi I, III Orici relictis, qui-
 que erant ex vulneribus aegri, depositis per Epirum at-
 que Athamaniam iter facere coepit. Pompeius quoque 5
 de Caesaris consilio coniectura iudicans ad Scipionem
 properandum sibi existimabat: si Caesar iter illo haberet,
 ut subsidium Scipioni ferret; si ab ora maritima Oricoque
 discedere nollet, quod legiones equitatumque ex Italia ex-
 pectaret, ipse ut omnibus copiis Domitium adgrederetur.

LXXVIII. His de causis uterque eorum celeritati 1
 studebat, et suis ut esset auxilio, et ad opprimendos ad-
 versarios ne occasione temporis deesset. Sed Caesarem 2
 Apollonia a directo itinere averterat; Pompeius per Can-
 daviam iter in Macedoniam expeditum habebat. Accessit 3
 etiam ex improvise aliud incommodum, quod Domitius,
 qui dies complures castris Scipionis castra collata ha-
 buisset, rei frumentariae causa ab eo discesserat et He-
 racliam [Senticam], quae est subiecta Candaviae, iter
 fecerat, ut ipsa fortuna illum obicere Pompeio videretur.
 Haec ad id tempus Caesar ignorabat. Simul a Pompeio 4
 litteris per omnes provincias civitatesque dimissis proelio
 ad Dyrrhachium facto latius inflatusque multo, quam res
 erat gesta, fama percrebuerat, pulsum fugere Caesarem

paene omnibus copiis amissis. Haec itinera infesta red-
 diderat, haec civitates nonnullas ab eius amicitia averte-
 5 bat. Quibus accidit rebus, ut pluribus dimissi itineribus
 a Caesare ad Domitium et a Domitio ad Caesarem nulla
 6 ratione iter conficere possent. Sed Allobroges, Raucilli
 atque Egi familiares, quos perfugisse ad Pompeium de-
 monstravimus, conspicati in itinere exploratores Domitii,
 seu pristina sua consuetudine, quod una in Gallia bella
 gesserant, seu gloria elati, cuncta, ut erant acta, expo-
 suerunt et Caesaris profectionem, adventum Pompei do-
 7 cuerunt. A quibus Domitius certior factus vix IIII hora-
 rum spatio antecedens hostium beneficio periculum vita-
 vit et ad Aeginium, quod est obiectum [oppositumque]
 Thessaliae, Caesari venienti occurrit.

1 LXXX. Coniuncto exercitu Caesar Gomphos perve-
 nit, quod est oppidum primum Thessaliae venientibus ab
 Epiro; quae gens paucis ante mensibus ultro ad Caesa-
 rem legatos miserat, ut suis omnibus facultatibus utere-
 2 tur, praesidiumque ab eo militum petierat. Sed eo fama
 iam praecurrerat, quam supra docuimus, de proelio Dyr-
 3 rhachino, quod multis auxerat partibus. Itaque Andro-
 sthenes, praetor Thessaliae, cum se victoriae Pompei co-
 mitem esse mallet quam socium Caesaris in rebus adver-
 sis, omnem ex agris multitudinem servorum ac liberorum
 in oppidum cogit portasque praecludit et ad Scipionem
 Pompeiumque nuntios mittit, ut sibi subsidio veniant: se
 confidere munitionibus oppidi, si celeriter succurratur;
 4 longinquam oppugnationem sustinere non posse. Scipio
 discessu exercituum ab Dyrrhachio cognito Larisam legio-
 nes adduxerat; Pompeius nondum Thessaliae adpropin-
 5 quabat. Caesar castris munitis scalas musculosque ad
 repentinam oppugnationem fieri et crates parari iussit.
 6 Quibus rebus effectis cohortatus milites docuit, quantum
 usum haberet ad sublevandam omnium rerum inopiam
 potiri oppido pleno atque opulento, simul reliquis civita-
 tibus huius urbis exemplo inferre terrorem et id fieri ce-
 7 leriter, priusquam auxilia concurrerent. Itaque usus sin-
 gulari militum studio eodem, quo venerat, die post horam

nonam oppidum altissimis moenibus oppugnare adgressus ante solis occasum expugnavit et ad diripiendum militibus concessit, statimque ab oppido castra movit et Metropolim venit, sic ut nuntios expugnati oppidi famamque antecederet.

LXXXI. Metropolitae primum eodem usi consilio 1 isdem permoti rumoribus portas clausurunt murosque armatis compleverunt, sed postea casu civitatis Gomphensis cognito ex captivis, quos Caesar ad murum producendos curaverat, portas aperuerunt. Quibus diligen- 2 tissime conservatis, collata fortuna Metropolitum cum casu Gomphensium nulla Thessaliae fuit civitas praeter Larisaeos, qui magnis exercitibus Scipionis tenebantur, quin Caesari pareret atque imperata faceret. Ille idoneum locum in agris nactus, quō prope iam matura erant 3 *frumenta*, ibi adventum expectare Pompei eoque omnem belli rationem conferre constituit.

LXXXII. Pompeius paucis post diebus in Thessalam 1 pervenit contionatusque apud cunctum exercitum suis agit gratias, Scipionis milites cohortatur, ut parta iam victoria praedae ac praemiorum velint esse participes, receptisque omnibus in una castra legionibus suum cum Scipione honorem partitur classicumque apud eum cani et alterum illi iubet praetorium tendi. Auctis copiis 2 Pompei duobusque magnis exercitibus coniunctis pristina omnium confirmatur opinio et spes victoriae augetur, adeo ut, quidquid intercederet temporis, id morari reditum in Italiam videretur, et, si quando quid Pompeius tardius aut consideratius faceret, unius esse negotium diei, sed illum delectari imperio et consulares praetoriosque servorum habere numero dicerent. Iamque inter se 3 palam de praemiis ac sacerdotiis contendebant in annosque consulatum definiebant, alii domos bonaque eorum, qui in castris erant Caesaris, petebant; magnaue inter 4 eos in consilio fuit controversia, oporteretne Lucili Hirri, quod is a Pompeio ad Parthos missus esset, proximis comitiis praetoriis absentis rationem haberi, cum eius necessarij fidem implorarent Pompei, praestaret, quod pro-

ficiscenti recepisset, ne per eius auctoritatem deceptus videretur, reliqui, in labore pari ac periculo ne unus omnes antecederet, recusarent.

- 1 LXXXIII. Iam de sacerdotio Caesaris Domitius, Scipio Spintherque Lentulus cotidianis contentionibus ad gravissimas verborum contumelias palam descenderunt, cum Lentulus aetatis honorem ostentaret, Domitius urbanam gratiam dignitatemque iactaret, Scipio adfinitate
- 2 Pompei confideret. Postulavit etiam L. Afranium prodictionis exercitus Acutius Rufus apud Pompeium, quod
- 3 gestum in Hispania diceret. Et L. Domitius in consilio dixit, placere sibi bello confecto ternas tabellas dari ad iudicandum iis, qui ordinis essent senatorii belloque una cum ipsis interfuissent sententiasque de singulis ferrent, qui Romae remansissent quique intra praesidia Pompei fuissent neque operam in re militari praestitissent: unam fore tabellam, qui liberandos omni periculo censerent, alteram, qui capitis damnarent, tertiam, qui pecunia
- 4 multarent. Postremo omnes aut de honoribus suis aut de praemiis pecuniae aut de persequendis inimicitiis agebant nec, quibus rationibus superare possent, sed, quemadmodum uti victoria deberent, cogitabant.
- 1 LXXXIII. Re frumentaria praeparata confirmatisque militibus et satis longo spatio temporis a Dyrrhachinis proeliis intermisso, quo satis perspectum habere militum animum videretur, temptandum Caesar existimavit, quidnam Pompeius propositi aut voluntatis ad dimican-
- 2 dum haberet. Itaque ex castris exercitum eduxit aciemque instruxit, primo suis locis pauloque a castris Pompei longius, continentibus vero diebus, ut progredere-
tetur a castris suis collibusque Pompeianis aciem subiceret. Quae
- 3 res in dies confirmationem eius exercitum efficiebat. Superius tamen institutum in equitibus, quod demonstravimus, servabat, ut, quoniam numero multis partibus esset inferior, adulescentes atque expeditos ex antesignanis electis [milites] ad pernicitatem armis inter equites proeliari iuberet, qui cotidiana consuetudine usum quoque
- 4 eius generis proeliorum perciperent. His erat rebus

effectum, ut equitum mille etiam apertioribus locis VII milium Pompeianorum inpetum, cum adesset usus, sustinere auderent neque magnopere eorum multitudine tererentur. Namque etiam per eos dies proelium secundum equestre fecit atque unum Allobrogem ex duobus, quos perfugisse ad Pompeium supra docuimus, cum quibusdam interfecit.

LXXXV. Pompeius, qui castra in colle habebat, ad 1 infimas radices montis aciem instruebat, semper, ut videbatur, expectans, si iniquis locis Caesar se subiceret. Caesar nulla ratione ad pugnam elici posse Pompeium 2 existimans hanc sibi commodissimam belli rationem iudicavit, uti castra ex eo loco moveret semperque esset in itineribus, haec spectans, ut movendis castris pluribusque adeundis locis commodiore re frumentaria uteretur, simulque in itinere ut aliquam occasionem dimicandi nancisceretur et insolitum ad laborem Pompei exercitum cotidianis itineribus defatigaret. His constitutis rebus, 3 signo iam profectionis dato tabernaculisque detensis animadversum est, paulo ante extra cotidianam consuetudinem longius a vallo esse aciem Pompei progressam, ut non iniquo loco posse dimicari videretur. Tunc Caesar 4 apud suos, cum iam esset agmen in portis, *Differendum est, inquit, iter in praesentia nobis et de proelio cogitandum, sicut semper depoposcimus. Animo simus ad dimicandum parati; non facile occasionem postea reperiemus*: confestimque expeditas copias educit.

LXXXVI. Pompeius quoque, ut postea cognitum est, 1 suorum omnium hortatu statuerat proelio decertare. Namque etiam in consilio superioribus diebus dixerat, priusquam concurrerent acies, fore uti exercitus Caesaris pelleretur. Id cum essent plerique admirati, *Scio me, inquit, 2 paene incredibilem rem polliceri; sed rationem consilii mei accipite, quo firmiore animo in proelium prodeatis. Persuasi equitibus nostris, idque mihi facturos confir-* 3 *maverunt, ut, cum propius sit accessum, dextrum Caesaris cornu ab latere aperto adgrederentur et circumventa ab tergo acie prius perturbatum exercitum pelle-*

4 *rent, quam a nobis telum in hostem iaceretur. Ita sine periculo legionum et paene sine vulnere bellum conficiemus. Id autem defficile non est, cum tantum equitatu*
 5 *valeamus.* Simul denuntiavit, ut essent animo parati in posterum et, quoniam fieret dimicandi potestas, ut saepe cogitavissent, ne usu manumque reliquorum opinionem fallerent.

1 LXXXVII. Hunc Labienus excepit et, cum Caesaris copias despiceret, Pompei consilium summis laudibus efferret, *Noli, inquit, existimare, Pompei, hunc esse exercitum, qui Galliam Germaniamque devicerit. Omnibus interfui proeliis, neque temere incognitam rem pronuntio. Perexigua pars illius exercitus superest; magna pars deperiit, quod accidere tot proeliis fuit necesse, multos autumnii pestilentia in Italia consumpsit, multi domum discesserunt, multi sunt relict in continenti.*
 3 *An non audistis ex iis, qui per causam valetudinis remanserunt, cohortes esse Brundisi fuctas? Hae copiae, quas videtis, ex delectibus horum annorum in citeriore Gallia sunt resectae, et plerique sunt ex coloniis Transpadanis. Ac tamen, quod fuit roboris, duobus proeliis*
 5 *Dyrrhachinis interiit.* Haec cum dixisset, iuravit, se nisi victorem in castra non reversurum, reliquosque, ut
 6 idem facerent, hortatus est. Hoc laudans Pompeius idem iuravit; nec vero ex reliquis fuit quisquam, qui iurare
 7 dubitaret. Haec cum facta sunt in consilio, magna spe et laetitia omnium discessum est; ac iam animo victoriam praecipiebant, quod de re tanta et a tam perito imperatore nihil frustra confirmari videbatur.

1 LXXXVIII. Caesar, cum Pompei castris adpropinquasset, ad hunc modum aciem eius instructam animadvertit. Erant in sinistro cornu legiones duae traditae a Caesare initio dissensionis ex senatusconsulto; quarum una prima, altera tertia appellabatur. In eo loco ipse
 3 erat Pompeius. Mediam aciem Scipio cum legionibus Syriacis tenebat. Ciliciensis legio coniuncta cum cohortibus Hispanis, quas traductas ab Afranio docuimus, in
 4 dextro cornu erant collocatae. Has firmissimas se habere

Pompeius existimabat. Reliquas inter aciem mediam cornuaque interiecerat numeroque cohortes CX expleverat. Haec erant milia XLV, evocatorum circiter duo, quae ex 5 beneficiariis superiorum exercituum ad eum convenerant; quae tota acie disperserat. Reliquas cohortis VII in castris propinquisque castellis praesidio disposuerat. Dextrum 6 cornu eius rivus quidam impeditis ripis muniebat; quam ob causam cunctum equitatum, sagittarios funditoresque omnes sinistro cornu obiecerat.

LXXXVIII. Caesar superius institutum servans X. 1 legionem in dextro cornu, nonam in sinistro collocaverat, tametsi erat Dyrrhachinis proeliis vehementer adtenuata, et huic sic adiunxit octavam, ut paene unam ex duabus efficeret, atque alteram alteri praesidio esse iusserat. Cohortes in acie LXXX constitutas habebat, quae summa 2 erat milium XXII; cohortes duas castris praesidio reliquerat. Sinistro cornu Antonium, dextro P. Sullam, media 3 acie Cn. Domitium praeposuerat. Ipse contra Pompeium constitit. Simul his rebus animadversis, quas demonstra- 4 vimus, timens, ne a multitudine equitum dextrum cornu circumveniretur, celeriter ex tertia acie singulas cohortes detraxit atque ex his quartam instituit equitatuque opposuit et, quid fieri vellet, ostendit monuitque, eius diei victoriam in earum cohortium virtute constare. Simul 5 tertiae aciei totique exercitui imperavit, ne iniussu suo concurreret: se, cum id fieri vellet, vexillo signum daturum.

LXXXX. Exercitum cum militari more ad pugnam 1 cohortaretur suaeque in eum perpetui temporis officia praedicaret, inprimis commemoravit, testibus se militibus uti posse, quanto studio pacem petisset, quae per Vatinius in colloquiis, quae per Aulum Clodium cum Scipione egisset, quibus modis ad Oricum cum Libone de mittendis legatis contendisset. Neque se umquam abuti 2 militum sanguine neque rempublicam alterutro exercitu privare voluisse. Hac habita oratione exposcentibus mi- 3 litibus et studio pugnae ardentibus tuba signum dedit.

LXXXI. Erat Crastinus evocatus in exercitu Cae- 1

saris, qui superiore anno apud eum primum pilum in legione X. duxerat, vir singulari virtute. Hic signo dato, *Sequimini me, inquit, manipulares mei qui fuistis, et vestro imperatori, quam constituistis, operum date. Unum hoc proelium superest; quo confecto et illi suam dignitatem et nos nostram libertatem recuperabimus.* Simul respiciens Caesarem, *Faciam, inquit, hodie, imperator, ut aut vivo mihi aut mortuo gratias agas.* Haec cum dixisset, primus ex dextro cornu procucurrit, atque eum electi milites circiter CXX voluntarii eiusdem centuriae sunt persecuti.

1 LXXXXII. Inter duas acies tantum erat relictum spatii, ut satis esset ad concursum utriusque exercitus.
2 Sed Pompeius suis praedixerat, ut Caesaris impetum exciperent neve se loco moverent aciemque eius distrahi paterentur; idque admonitu C. Triarii fecisse dicebatur, ut primus excursus visque militum infringeretur aciesque distenderetur, atque in suis ordinibus dispositi dispersos adorirentur; leviusque casura pila sperabat in loco retentis militibus, quam si ipsi inmissis telis occurrissent, simul fore, ut duplicato cursu Caesaris milites exanimarentur et lassitudine conficerentur. Quod nobis quidem nulla ratione factum a Pompeio videtur, propterea quod est quaedam animi incitatio atque alacritas naturaliter
3 innata omnibus, quae studio pugnae incenditur. Hanc non reprimere, sed augere imperatores debent; neque frustra antiquitus institutum est, ut signa undique concinerent clamoremque universi tollerent; quibus rebus et hostes terreri et suos incitari existimaverunt.

1 LXXXXIII. Sed nostri milites dato signo cum infestis pilis procucurrissent atque animadvertissent, non concurrere a Pompeianis, usu periti ac superioribus pugnis exercitati sua sponte cursum represserunt et ad medium fere spatium constiterunt, ne consumptis viribus adpropinquarent, parvoque intermisso temporis spatio ac rursus renovato cursu pila miserunt celeriterque, ut erat
2 praeceptum a Caesare, gladios strinxerunt. Neque vero Pompeiani huic rei defuerunt. Nam et tela missa exce-

perunt et impetum legionum tulerunt et ordines conser-
 varunt pilisque missis ad gladios redierunt. Eodem tem- 3
 pore equites ab sinistro Pompei cornu, ut erat imperatum,
 universi procucurrerunt, omnisque multitudo sagittario-
 rum se profudit. Quorum impetum noster equitatus non 4
 tulit, sed paulatim loco motus cessit, equitesque Pompei
 hoc acrius instare et se turmatim explicare aciemque
 nostram a latere aperto circumire coeperunt. Quod ubi 5
 Caësar animadvertit, quartae aciei, quam instituerat sex
 cohortium, dedit signum. Illi celeriter procucurrerunt 6
 infestisque signis tanta vi in Pompei equites impetum
 fecerunt, ut eorum nemo consisteret omnesque conversi
 non solum loco excederent, sed protinus incitati fuga
 montes altissimos peterent. Quibus submotis omnes sa- 7
 gittarii funditoresque destituti inermes sine praesidio
 interfecti sunt. Eodem impetu cohortes sinistrum cornu 8
 pugnantibus etiam tum ac resistentibus in acie Pompeia-
 nis circumierunt eosque a tergo sunt adorti.

LXXXXIII. Eodem tempore tertiam aciem Caesar, 1
 quae quæta fuerat et se ad id tempus loco tenuerat, pro-
 currere iussit. Ita cum recentes atque integri defessis 2
 successissent, alii autem a tergo adorirentur, sustinere
 Pompeiani non potuerunt atque universi terga verterunt.
 Neque vero Caesarem fefellit, quin ab iis cohortibus, quae 3
 contra equitatum in quarta acie collocatae essent, initium
 victoriae oriretur, ut ipse in cohortandis militibus pro-
 nuntiaverat. Ab his enim primum equitatus est pulsus, 4
 ab isdem factae caedes sagittariorum ac funditorum,
 ab isdem acies Pompeiana a sinistra parte [erat] cir-
 cumita atque initium fugae factum. Sed Pompeius, ut 5
 equitatum suum pulsum vidit atque eam partem, cui
 maxime confidebat, perterritam animadvertit, aliis quo-
 que diffusus acie excessit protinusque se in castra equo
 contulit et iis centurionibus, quos in statione ad prae-
 toriam portam posuerat, clare, ut milites axaudirent,
Tuemini, inquit, castra et defendite diligenter, si quid
durius acciderit. Ego reliquas portas circumeo et ca-
strorum praesidia confirmo. Haec cum dixisset, se in 6

praetorium contulit, summae rei diffidens et tamen eventum expectans.

- 1 LXXXXV. Caesar Pompeianis ex fuga intra vallum compulsis nullum spatium perterritis dare oportere existimans milites cohortatus est, ut beneficio fortunae uterentur castraque oppugnarent. Qui, etsi magno aestu — nam ad meridiem res erat perducta —, tamen ad omnem
- 3 laborem animo parati imperio paruerunt. Castra a cohortibus, quae ibi praesidio erant relictæ, industrie defendebantur, multo etiam acrius a Thracibus barbarisque
- 4 auxiliis. Nam, qui ex acie refugerant milites, et animo perterriti et lassitudine confecti, missis plerique armis signisque militaribus magis de reliqua fuga quam de ca-
- 5 storum defensione cogitabant. Neque vero diutius, qui in vallo constiterant, multitudinem telorum sustinere potuerunt, sed confecti vulneribus locum reliquerunt, protinusque omnes ducibus usi centurionibus tribunisque militum in altissimos montes, qui ad castra pertinebant, confugerunt.

- 1 LXXXXVI. In castris Pompei videre licuit trichilas structas, magnum argenti pondus expositum, recentibus cespitibus tabernacula constrata, Lucii etiam Lentuli et nonnullorum tabernacula protecta edera, multaque praeterea, quae nimiam luxuriam et victoriae fiduciam designarent, ut facile existimari posset, nihil eos de eventu eius diei timuisse, qui non necessarias conquirerent voluptates. At hi miserrimo ac patientissimo exercitu Caesaris luxuriam obiciebant, cui semper omnia ad necessarium usum defuissent. Pompeius, iam cum intra vallum nostri versarentur, equum nactus detractis insignibus imperatoris decumana porta se ex castris eiecit protinus-
- 4 que equo citato Larisam contendit. Neque ibi constitit, sed eadem celeritate paucos suos ex fuga nactus, nocturno itinere non intermisso, comitatu equitum xxx ad mare pervenit navemque frumentariam conscendit, saepe, ut dicebatur, querens, tantum se opinionem fefellisse, ut, a quo genere hominum victoriam sperasset, ab eo initio fugae facto paene proditus videretur.

LXXXVII. Caesar castris potitus a militibus con- 1
tendit, ne in praeda occupati reliqui negotii gerendi fa-
cultatem dimitterent. Qua re impetrata montem opere 2
circummunire instituit. Pompeiani, quod is mons erat
sine aqua, diffusi ei loco relicto monte universi iugis eius
Larisam versus se recipere coeperunt. Qua re animad- 3
versa Caesar copias suas divisit partemque legionum in
castris Pompei remanere iussit, partem in sua castra re-
misit, IIII secum legiones duxit commodioreque itinere
Pompeianis occurrere coepit et progressus milia passuum
VI aciem instruxit. Qua re animadversa Pompeiani in 4
quodam monte constiterunt. Hunc montem flumen sublu-
bat. Caesar milites cohortatus, etsi totius diei continenti
labore erant confecti noxque iam suberat, tamen muni-
tione flumen a monte secluserat, ne noctu aquari Pompeiani
possent. Quo perfecto opere illi de deditione missis le- 5
gatis agere coeperunt. Pauci ordinis senatorii, qui se
cum iis coniunxerant, nocte fuga salutem petiverunt.

LXXXVIII. Caesar prima luce omnes eos, qui in 1
monte consederant, ex superioribus locis in planiciem
descendere atque arma proicere iussit. Quod ubi sine 2
recusatione fecerunt passisque palmis proiecti ad terram
flentes ab eo salutem petiverunt, consolatus consurgere
iussit et pauca apud eos de lenitate sua locutus, quo mi-
nore essent timore, omnes conservavit, militibusque suis
commendavit, ne qui eorum violaretur, neu quid sui desi-
derarent. Hac adhibita diligentia ex castris sibi legiones 3
alias occurrere et eas, quas secum duxerat, in vicem re-
quiescere atque in castra reverti iussit eodemque die
Larisam pervenit.

LXXXVIII. In eo proelio non amplius CC milites 1
desideravit, sed centuriones, fortes viros, circiter XXX
amisit. Interfectus est etiam fortissime pugnans Crasti- 2
nus, cuius mentionem supra fecimus, gladio in os adver-
sum coniecto. Neque id fuit falsum, quod ille in pugnam 3
proficiscens dixerat. Sic enim Caesar existimabat, eo
proelio excellentissimam virtutem Crastini fuisse, optime-
que eum de se meritum iudicabat. Ex Pompeiano exer- 4

citu circiter milia XV cecidisse videbantur, sed in deditionem venerunt amplius milia XXIII — namque etiam cohortes, quae praesidio in castellis fuerant, sese Sullae dediderunt —, multi praeterea in finitimas civitates refugerunt, signaque militaria ex proelio ad Caesarem sunt 5 relata CLXXX et aquilae VIII. L. Domitius ex castris in montem refugiens, cum vires eum lassitudine defecissent, ab equitibus est interfectus.

1 C. Eodem tempore D. Laelius cum classe ad Brundisium venit eademque ratione, qua factum a Libone antea demonstravimus, insulam obiectam portui Brundisino 2 tenuit. Similiter Vatinius, qui Brundisio praeerat, tectis instructisque scaphis elicuit naves Laelianas atque ex his longius productam unam quinqueremem et minores duas in angustiis portus cepit, itemque per equites dispositos 3 aqua prohibere classiarios instituit. Sed Laelius tempore anni commodiore usus ad navigandum onerariis navibus Corcyra Dyrrhachioque aquam suis subportabat neque a proposito deterrebatur, neque ante proelium in Thessalia factum cognitum aut ignominia amissarum navium aut necessariorum rerum inopia ex portu insulaque expelli potuit.

1 CI. Isdem fere temporibus Cassius cum classe Syrorum et Phoenicum et Cilicum in Siciliam venit, et cum esset Caesaris classis divisa in duas partes, dimidia parti praeesset P. Sulpicius praetor Vibone ad fretum, dimidia M. Pomponius ad Messanam, prius Cassius ad Messanam navibus advolavit, quam Pomponius de eius adventu cognosceret, perturbatumque eum nactus nullis custodiis neque ordinibus certis, magno vento et secundo completas onerarias naves taeda et pice et stupa reliquisque rebus, quae sunt ad incendia, in Pomponianam classem inmisit atque omnes naves incendit XXXV, e quibus 2 erant XX constratae. Tantusque eo facto timor incessit, ut, cum esset legio praesidio Messanae, vix oppidum defenderetur, et nisi eo ipso tempore quidam nuntii de Caesaris victoria per dispositos equites essent allati, ex 3 istimabant plerique futurum fuisse, uti amitteretur. Sed

opportunitissime nuntiis adlatis oppidum est defensum; Cassiusque ad Sulpicianam inde classem profectus est Vibonem, adplicatisque nostris ad terram navibus circiter XL propter eundem timorem pari atque antea ratione [egerunt] secundum nactus ventum onerarias naves prae-paratas ad incendium inmisit, et flamma ab utroque cornu comprehensa naves sunt combustae quinque. Cumque ignis 4 magnitudine venti latius serperet, milites, qui ex veteribus legionibus erant relictis praesidio navibus ex numero aegrorum, ignominiam non tulerunt, sed sua sponte naves conscenderunt et a terra solverunt impetuque facto in Cassianam classem quinquere mis duas, in quarum altera erat Cassius, ceperunt, sed Cassius exceptus scapha re-fugit; praeterea duae sunt depressae triremes. Neque 5 multo post de proelio facto in Thessalia cognitum est, ut ipsis Pompeianis fides fieret: nam ante id tempus fingi a legatis amicisque Caesaris arbitrabantur. Quibus rebus cognitis ex his locis Cassius cum classe discessit.

CII. Caesar omnibus rebus relictis persequendum 1 sibi Pompeium existimavit, quascumque in partes se ex fuga recepisset, ne rursus copias comparare alias et bellum renovare posset, et quantumcumque itineris equitatu efficere poterat, cotidie progrediebatur legionemque unam minoribus itineribus subsequi iussit. Erat edictum Pom- 2 pei nomine Amphipoli propositum, uti omnes eius provinciae iuniores, Graeci civesque Romani, iurandi causa convenirent. Sed utrum avertendae suspicionis causa 3 Pompeius proposuisset, ut quam diutissime longioris fugae consilium occultaret, an novis delectibus, si nemo premeret, Macedoniam tenere conaretur, existimari non poterat. Ipse ad ancoram una nocte constitit et vocatis 4 ad se Amphipoli hospitibus et pecunia ad necessarios sumptus corrogata cognito Caesaris adventu ex eo loco discessit et Mytilenas paucis diebus venit. Biduum tem- 5 pestate retentus navibusque aliis additis actuariis in Cili- ciam atque inde Cyprum pervenit. Ibi cognoscit, consensu omnium Antiochensium civiumque Romanorum, qui illic negotiarentur, arcem captam esse excludendi sui causa

nuntiosque dimissos ad eos, qui se ex fuga in finitimas civitates recepisse dicerentur, ne Antiochiam adirent: id
7 si fecissent, magno eorum capitis periculo futurum. Idem hoc L. Lentulo, qui superiore anno consul fuerat, et P. Lentulo consulari ac nonnullis aliis acciderat Rhodi; qui cum ex fuga Pompeium sequerentur atque in insulam venissent, oppido ac portu recepti non erant missisque ad eos nuntiis, ut ex his locis discederent, contra volun-
8 tatem suam naves solverunt. Iamque de Caesaris adventu fama ad civitates perferebatur.

1 CIII. Quibus cognitis rebus Pompeius deposito ad-
eundae Syriae consilio pecunia societatis sublata et a quibusdam privatis sumpta et aeris magno pondere ad militarem usum in naves inposito duobusque milibus hominum armatis, partim quos ex familiis societatum delegerat, partim a negotiatoribus coëgerat, quosque ex suis quisque ad hanc rem idoneos existimabat, Pelusium per-
2 venit. Ibi casu rex erat Ptolemaeus, puer aetate, magnis copiis cum sorore Cleopatra bellum gerens, quam paucis ante mensibus per suos propinquos atque amicos regno expulerat; castraque Cleopatrae non longo spatio ab eius
3 castris distabant. Ad eum Pompeius misit, ut pro hospitio atque amicitia patris Alexandria reciperetur atque illius
4 opibus in calamitate tegeretur. Sed qui ab eo missi erant, confecto legationis officio liberius cum militibus regis colloqui coeperunt eosque hortari, ut suum officium Pom-
5 peio praestarent neve eius fortunam despicerent. In hoc erant numero complures Pompei milites, quos ex eius exercitu acceptos in Syria Gabinius Alexandriam traduxerat belloque confecto apud Ptolemaeum, patrem pueri, reliquerat.

1 CIIII. His tunc cognitis rebus amici regis qui propter aetatem eius in curatione erant regni, sive timore adducti, ut postea praedicabant, sollicitato exercitu regio, ne Pompeius Alexandriam Aegyptumque occuparet, sive despecta eius fortuna, ut plerumque in calamitate ex amicis inimici existunt, his, qui erant ab eo missi, palam liberaliter responderunt eumque ad regem venire iusserunt;

ipsi clam consilio inito Achillam praefectum regium, singulari hominem audacia, et L. Septimium tribunum militum ad interficiendum Pompeium miserunt. Ab his liberaliter ipse appellatus et quadam notitia Septimii productus, quod bello praedonum apud eum ordinem duxerat, naviculam parvulam conscendit cum paucis suis: ibi ab Achilla et Septimio interficitur. Item L. Lentulus comprehenditur ab rege et in custodia necatur.

CV. Caesar, cum in Asiam venisset, reperiebat, T. 1 Ampium conatum esse pecunias tollere Epheso ex fano Dianae eiusque rei causa senatores omnes ex provincia evocasse, ut his testibus in summa pecuniae uteretur, sed interpellatum adventu Caesaris profugisse. Ita duobus temporibus Ephesiae pecuniae Caesar auxilium tulit..... Item constabat, Elide in templo Minervae repetitis atque 3 enumeratis diebus, quo die proelium secundum Caesar fecisset, simulacrum Victoriae, quod ante ipsam Minervam conlocatum esset et ante ad simulacrum Minervae spectavisset, ad valvas se templi limenque convertisse. Eodemque die Antiochiae in Syria bis tantus exercitus 4 clamor et signorum sonus exauditus est, ut in muris armata civitas discurreret. Hoc idem Ptolemaide accidit. 5 Pergami in occultis ac reconditis templi, quo praeter sacerdotes adire fas non est, quae Graeci *ἄδυτα* appellant, tympana sonuerunt. Item Trallibus in templo Victoriae, 6 ubi Caesaris statuam consecraverant, palma per eos dies [in tecto] inter coagmenta lapidum ex pavimento extitisse ostendebatur.

CVI. Caesar paucos dies in Asia moratus cum audisset Pompeium Cypri visum, coniectans, eum Aegyptum iter habere, propter necessitudines regni reliquasque eius loci opportunitates, cum legione una, quam se ex Thessalia sequi iusserat, et altera, quam ex Achaia a Q. Fusio legato evocaverat, equitibusque DCCC et navibus longis Rhodiis x et Asiaticis paucis Alexandriam pervenit, In his erant legionibus hominum milia tria cc; reliqui 2 vulneribus ex proeliis et labore ac magnitudine itineris confecti consequi non potuerant. Sed Caesar confisus 3

- fama rerum gestarum infirmis auxiliis proficisci non dubitaverat, aequè omnem sibi locum tutum fore existimans.
- 4 Alexandriae de Pompei morte cognoscit atque ibi primum e nave egrediens clamorem militum audit, quos rex in oppido praesidii causa reliquerat, et concursum ad se fieri videt, quod fasces anteferrentur. In hoc omnis multitudo
- 5 maiestatem regiam minui praedicabat. Hoc sedato tumultu crebrae continuis diebus ex concursu multitudinis concitationes fiebant compluresque milites huius urbis omnibus partibus interficiebantur.
- 1 CVII. Quibus rebus animadversis legiones sibi alias ex Asia adduci iussit, quas ex Pompeianis militibus confecerat. Ipse enim necessario etesiis tenebatur, qui navigantibus Alexandria sunt adversissimi venti. Interim controversias regum ad populum Romanum et ad se, quod esset consul, pertinere existimans atque eo magis officio suo convenire, quod superiore consulatu cum patre Ptolemaeo et lege et senatusconsulto societas erat facta, ostendit, sibi placere, regem Ptolemaeum atque eius sororem Cleopatram exercitus, quos haberent, dimittere et de controversiis iure apud se potius quam inter se armis disceptare.
- 1 CVIII. Erat in procuratione regni propter aetatem pueri nutricius eius, eunuchus nomine Pothinus. Is primum inter suos queri atque indignari coepit, regem ad causam dicendam evocari; deinde adiutores quosdam consili sui nactus ex regis amicis exercitum a Pelusio clam Alexandriam evocavit atque eundem Achillam, cuius supra meminimus, omnibus copiis praefecit. Hunc incitatum a suis et regis inflatum pollicitationibus, quae fieri
- 3 vellet, litteris nuntiisque edocuit. In testamento Ptolemaei patris heredes erant scripti ex duobus filiis maior et ex duabus filiabus ea, quae aetate antecedeat. Haec uti fierent, per omnes deos perque foedera, quae Romae fecisset, eodem testamento Ptolemaeus populum Romanum
- 4 obtestabatur. Tabulae testamenti unae per legatos eius Romam erant allatae, ut in aerario ponerentur — hae, cum propter publicas occupationes poni non potuissent,

apud Pompeium sunt depositae —, alterae eodem exemplo relictæ atque obsignatæ Alexandriae proferebantur.

CVIII. De his rebus cum ageretur apud Caesarem, 1
isque maxime vellet pro communi amico atque arbitro
controversias regum componere, subito exercitus regius
equitatusque omnis venire Alexandriam nuntiatur. Cae- 2
sar's copiae nequaquam erant tantæ, ut eis extra oppi-
dum, si esset dimicandum, confideret. Relinquebatur, ut
se suis locis oppido teneret consiliumque Achillae cognos-
ceret. Milites tamen omnes in armis esse iussit regem- 3
que hortatus est, ut ex suis necessariis, quos haberet
maximæ auctoritatis, legatos ad Achillam mitteret et,
quid esset suæ voluntatis, ostenderet. A quo missi Dios- 4
corides et Serapion, qui ambo legati Romæ fuerant
magnamque apud patrem Ptolemaeum auctoritatem habu-
erant, ad Achillam pervenerunt. Quos ille, cum in con- 5
spectum eius venissent, priusquam audiret aut, cuius rei
causa missi essent, cognosceret, corripere atque interficere
iussit; quorum alter accepto vulnere occupatus per suos
pro occiso sublatus, alter interfectus est. Quo facto, regem 6
ut in sua potestate haberet, Caesar efficit, magnam
regium nomen apud suos auctoritatem habere existimans,
et ut potius privato paucorum et latronum quam regio
consilio susceptum bellum videretur.

CX. Erant cum Achilla copiae, ut neque numero 1
neque genere hominum neque usu rei militaris con-
temnendæ viderentur. Milia enim xx in armis habebat. 2
Haec constabant ex Gabinianis militibus, qui iam in con-
suetudinem Alexandrinae vitae ac licentiae venerant et
nomen disciplinamque populi Romani dediderant ux-
oresque duxerant, ex quibus plerique liberos habebant.
Huc accedebant collecti ex praedonibus latronibusque 3
Syriae Ciliciaeque provinciae finitimarumque regionum;
multi praeterea capitis damnati exulesque convenerant.
Fugitivis omnibus nostris certus erat Alexandriae rece- 4
ptus certaue vitae condicio, ut dato nomine militum
essent numero; si quis a domino prehenderetur, consensu
militum eripiebatur, qui vim suorum, quod in simili culpa

versabantur, ipsi pro suo periculo defendebant. Hi regum amicos ad mortem deposcere, hi bona locupletum diripere, stipendii augendi causa regis domum obsidere, regno expellere, alios accersere vetere quodam Alexandrini exercitus instituto consueverant. Erant praeterea equitum milia duo. Inveteraverant hi omnes compluribus Alexandriae bellis, Ptolemaeum patrem in regnum reducerant, Bibuli filios duos interfecerant, bella cum Aegyptiis gesserant. Hunc usum rei militaris habebant.

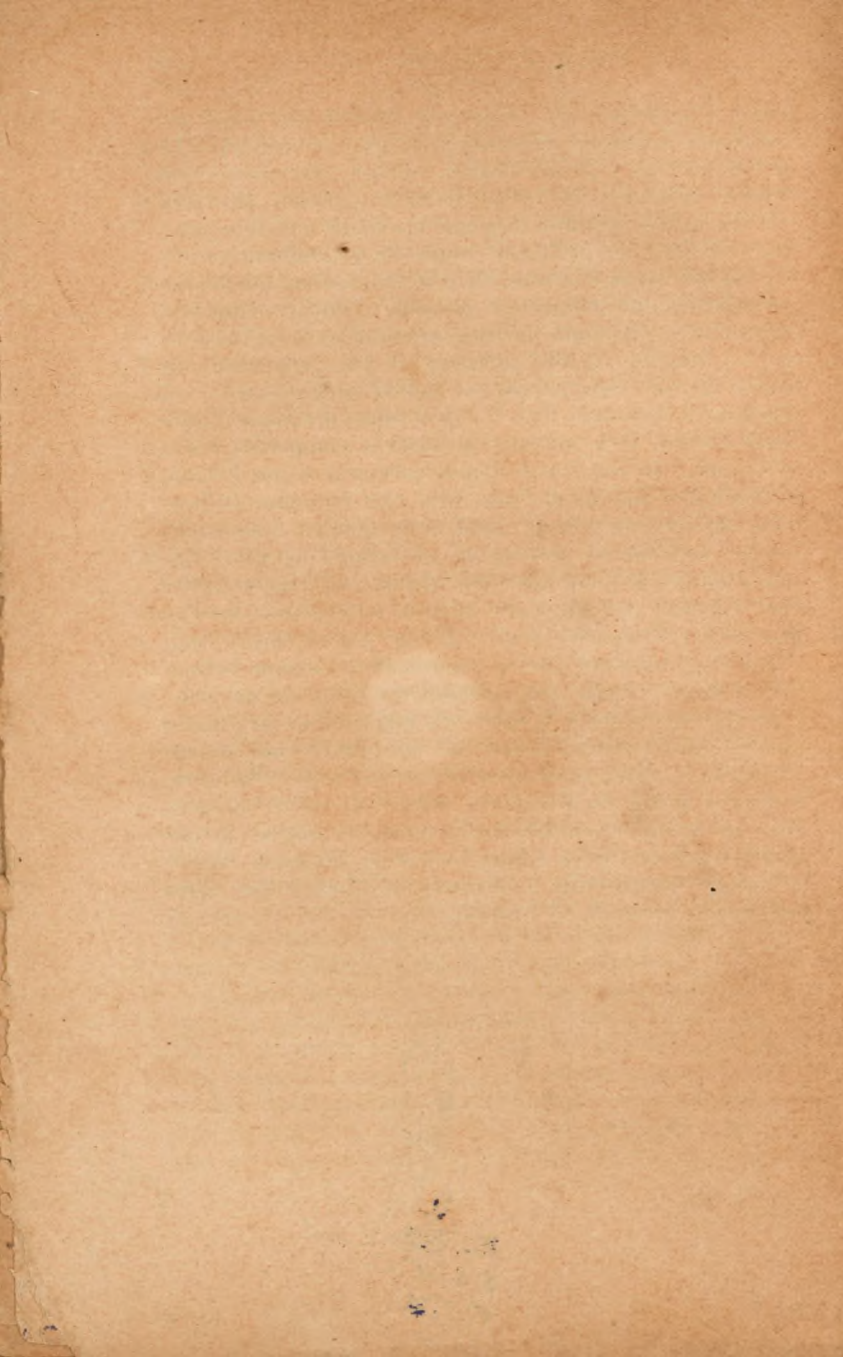
1 CXI. His copiis fidens Achilles paucitatemque militum Caesaris despiciens occupabat Alexandriam praeter eam oppidi partem, quam Caesar cum militibus tenebat, primo impetu domum eius inrumpere conatus; sed Caesar dispositis per vias cohortibus impetum eius sustinuit. 2 Eodemque tempore pugnatum est ad portum, ac longe 3 maximam ea res attulit dimicationem. Simul enim diductis copiis pluribus viis pugnabatur, et magna multitudine navis longas occupare hostes conabantur; quarum erant L auxilio missae ad Pompeium proelioque in Thessalia facto domum redierant, illae triremes omnes et quinque-remes aptae instructaeque omnibus rebus ad navigandum, praeter has XXII, quae praesidii causa Alexandriae esse 4 consueverant, constratae omnes; quas si occupavissent, classe Caesari erepta portum ac mare totum in sua potestate haberent, commeatu auxiliisque Caesarem prohiberent. Itaque tanta est contentione actum, quanta agi debuit, cum illi celerem in ea re victoriam, hi salutem 5 suam consistere viderent. Sed rem optinuit Caesar omnesque eas naves et reliquas, quae erant in navalibus, incendit, quod tam late tueri parva manu non poterat, confestimque ad Pharum navibus milites exposuit.

1 CXII. Pharos est in insula turris magna altitudine, mirificis operibus extracta; quae nomen ab insula accepit. 2 Haec insula obiecta Alexandriae portum efficit; sed a superioribus regionibus in longitudinem passuum DCCCC in mare iactis molibus angusto itinere et ponte cum oppido coniungitur. In hac sunt insula domicilia Aegyptiorum et vicus oppidi magnitudine; quaeque ibi cunqua

naves imprudentia aut tempestate paulum suo cursu de-
cesserunt, has more praedonum diripere consuerunt. Iis 4
autem invitis, a quibus Pharus tenetur, non potest esse
propter angustias navibus introitus in portum. Hoc tum 5
veritus Caesar hostibus in pugna occupatis militibus[que]
expositis Pharus prehendit atque ibi praesidium posuit.
Quibus est rebus effectum, ut tuto frumentum auxiliaque 6
navibus ad eum subportari possent. Dimisit enim cir-
cum omnes propinquas provincias atque inde auxilia evo-
cavit. Reliquis oppidi partibus sic est pugnatum, ut 7
aequo proelio discederetur et neutri pellerentur — id
efficiebant angustiae loci —, paucisque utrimque inter-
fectis Caesar loca maxime necessaria complexus noctu
praemunit. In hoc tractu oppidi pars erat regiae exigua, 8
in quam ipse habitandi causa initio erat inductus, et thea-
trum coniunctum domui, quod arcis tenebat locum adi-
tusque habebat ad portum et ad reliqua navalia. Has 9
munitiones insequentibus auxit diebus, ut pro muro obie-
ctas haberet neu dimicare invitus cogeretur. Interim 10
filia minor Ptolemaei regis vacuum possessionem regn
sperans ad Achillam sese ex regia traiecit unaque bellum
administrare coepit. Sed celeriter est inter eos de prin- 11
cipatu controversia orta, quae res apud milites largitiones
auxit: magnis enim iacturis sibi quisque eorum animos
conciliabat. Haec dum apud hostes geruntur, Pothinus, 12
nutricius pueri et procurator regni, in parte Caesaris,
cum ad Achillam nuntios mitteret hortareturque, ne ne-
gotio desisteret neve animo deficeret, indicatis depre-
hensisque internuntiis a Caesare est interfectus. Haec
initia belli Alexandrini fuerunt.

Bei B. G. Teubner in Leipzig sind ferner erschienen:

WÖRTERBUCH
zu
XENOPHONS ANABASIS.

Für den Schulgebrauch bearbeitet

von

Ferdinand Völlbrecht,
Rector zu Otterndorf.

Mit 70 in den Text eingedruckten Holzschnitten, drei lithogr. Tafeln
und einer Karte.

gr. 8. geh. 18 Ngr.

Dieses neue Specialwörterbuch zur Anabasis unterscheidet sich namentlich durch die in den Text gedruckten Holzschnitte und die beigegebenen Tafeln von seinen sämtlichen Vorgängern. Der Verfasser ging nemlich von der Ueberzeugung aus, dass ein Specialwörterbuch für Schüler einer Tertie, denen die Benutzung antiquarischer, geographischer und anderer Hilfsmittel in der Regel nicht zu Dienste steht, in sachlicher Beziehung eine klare und bündige Darlegung alles dessen bieten muss, was der Schüler zum vollen Verständnis braucht und dass für diesen Zweck alles, was für die Einbildungskraft anschaulich gemacht werden kann, auch anschaulich gemacht werden muss. Aus diesem Grunde sind die zahlreichen Abbildungen beigegeben worden, welche dem Wörterbuche, das selbstverständlich auch in sprachlicher Beziehung auf der Höhe der Wissenschaft steht, einen bedeutenden Vorzug verleihen.

Benseler -

Griechisch-deutsches und deutsch-griechisches

SCHUL-WÖRTERBUCH.

- I. Band: Griechisch-Deutsch. Von G. E. Benseler. 3. Aufl.
gr. 8. geh. Preis 2 Thlr.
II. Band: Deutsch-Griechisch. Von K. Schenkl. gr. 8.
geh. Preis 2 Thlr. 12 Ngr.

Das Griechisch-deutsche Schul-Wörterbuch von Benseler ist bereits in 3 starken Auflagen verbreitet und in seiner Einrichtung hinlänglich bekannt. Durch besondere Berücksichtigung der von Schulen gelesenen Autoren ist es für den Gebrauch an Gymnasien weit zweckdienlicher als alle grösseren Wörterbücher.

Das Deutsch-griechische Schul-Wörterbuch von Schenkl, vor Kurzem erst erschienen, wird an Vollständigkeit und Genauigkeit von keinem anderen Wörterbuche übertroffen, während es erheblich billiger als alle ähnlichen Wörterbücher ist.

Lateinisch-deutsches und deutsch-lateinisches
SCHUL-WÖRTERBUCH

VON

Friedrich Adolph Heinichen,

Dr. der Phil. und Licentiaten der Theologie, Gymnasialprorector a. D. und Professor.

Erster Theil:

Zweiter Theil:

Lateinisch-deutsch.

Deutsch-lateinisch.

2. Aufl. Lex.-8. 1870. geh. 1 Thlr. 24 Ngr.

2. Aufl. Lex.-8. 1871. geh. 1 Thlr. 18 Ngr.

Dieses neueste lateinische Wörterbuch ist für den ganzen Cursus des Gymnasial-Unterrichts bestimmt und hat bereits in den meisten Schulen Deutschlands Eingang gefunden. Seine Vorzüge vor ähnlichen compendiösen Wörterbüchern sind allgemein anerkannt.

Wörterbuch

zu

Ovid's Metamorphosen.

VON

Dr. Johannes Siebelis,

Professor am Gymnasium zu Hildburghausen.

gr. 8. geh. 22½ Ngr.

Der durch seine Ausgabe der Metamorphosen (5. Aufl. 1867) und anderer Schulbücher rühmlichst bekannte Verfasser bietet in diesem Wörterbuche ein neues Hilfsmittel für das Verständnis der Metamorphosen, das den Bedürfnissen der Schule und der Wissenschaft gleichzeitig Rechnung trägt.

Reallexikon des classischen Alterthums
für Gymnasien.

Im Verein mit mehreren Schulmännern herausgegeben

VON

Dr. Fr. Lübker.

Dritte durchgängig verbesserte Auflage.

72 Bogen. Lex.-8. Mit vielen Abbildungen. geh. 3 Thlr. 10 Ngr.

Das Buch hat eine so ausserordentlich günstige Aufnahme gefunden, dass drei starke Auflagen rasch hintereinander nöthig wurden. Dasselbe wird vorzugsweise gern zu Prämien benutzt.

BIBLIOTHEK
M. G. A. S.